

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

*»egyedül az embernek van fajspecifikus,
tehát saját bolhája«*

CSÁNYI VILMOS

*»az úttörőcsapattal látogatást tettünk
a papundekligyárban«*

NORMAN MANEA

»Nemcsak maga Jézus volt zsidó, az anyja is«

HANS KÜNG

Mcmxcvii Február

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

BAR

TEATRO OLIMPICO

DINALI

Gran Caffè

MCMXCVII FEBRUÁR

KILENCEDIK ÉVFOLYAM MÁSODIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Hans Küng** valláskutatóval 3

Csányi Vilmos Biológia és társadalom 7

Halmai Gábor Big Deal-e az „új” New Deal, avagy hány a paradigma? 15

Sárközy Tamás Az államkapitalizmus veszélyéről 18

Zalán Tibor A szomszúság nyelvén 21

Richard Londrville Versek 29

Kontra Ferenc Felhőszakadás 33

Háy János Áprilisig késik a tavasz 38

Payer Imre Versek 40

Norman Manea Holdas éjszakák 42

Joachim Köhler Freud utóvédharca 47

Szergej Dovlatov Disszidensek 50

Voigt Vilmos A szférák zenéje a világ harmóniája 53

Kálmán C. György Floquet 61

E számnakat **KEPES JUDIT** fotóival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TÓL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TÓL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TÓL 1995-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TÓL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPFÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1153 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST

SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN,

VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT

KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI

JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{ART} STÚDIÓ. SZEDTE:

KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

„Lapot kéne alapítani.
Ó Hatvany! Ó Hatvany!”

Karinthy

Nyájas Olvasó és Mecénás!

Hosszú idő telt el a lapalapítás óta. Immár kilencedik évfolyamunknál tartunk, de a **2000** továbbra is támogatásra szorul. Kérjük, lépjen be Mecénásaink sorába! Kérjük, támogassa lapunk kiadását személyi jövedelemadójának

1

százalékával.

Ha Ön úgy határoz, hogy jövedelemadójának e részével hozzájárul a **2000** kiadásának költségeihez, kérjük, adóbevallásánál ne mulassza el jelezni ezt a döntését. A bevalláskor a rendelkezések szerint fel kell tüntetnie a lapunkat fenntartó „**2000-ért Alapítvány**” adószámát, mely íme itt következik:

18038622-2-41.

Hatvany Lajos előkelő vacsorát ad a Nyugat íróinak tiszteletére, majd arany tizkoronást hullajt a főpincér tenyerébe:

– Osszák el!

Karinthy is odalép. Átnyújt a főpincérnek egy tízfillérest:

– Szorozzák meg!

Ezredvégi beszélgetés Hans Küng valláskutatóval

MI KÉSZTETTE ÖNT KATOLIKUS TEOLÓGUSKÉNT ARRÁ, HOGY A VILÁG-VALLÁSOKKAL ÉS A VILÁGETOSZ PROBLÉMÁJÁVAL KEZDJEN FOGLALKOZNI?

– Mindig is nyitott voltam a világra. Svájcban nőttem fel, ahol három különböző nemzetiség él együtt. A római Collegium Germanicum et Hungaricumban, ahol tanulmányaimat végeztem – itt egyébként magyar diákokkal is együtt tanultam, és nagyon jól megértettük egymást –, ott még hallottuk azt a mondatot, miszerint „az egyházon kívül nincs üdvözülés”. Azóta ezt a II. Vatikáni zsinat korrigálta. Amikor 1955-ben Tuniszban jártam, egy, az iszlám körében végzendő misszió érdekében alapított rend, a Fehér Atyák tartományfőnöke azt mondta, hogy tulajdonképpen reménytelen a munkájuk, és valamennyien a fekete afrikaiak közé fognak menni. Megkérdeztem, hogy miért van ez így? Két okot említett: az egyik, hogy a keresztény hit nagyon komplikált – ellentétben azzal az egyszerű hittvallási formulával, miszerint: „Nincsen más isten Istenen kívül, és Mohamed az ő prófétája.” Erre a keresztények nem tudnak mit felelni; nem tudják megfoghatóvá tenni hitüket. A másik ok az, hogy ott a szexuálmorál lazább. Erről bővebben lehetne beszélni; nem olyan laza, mint itt vélik. Ám természetesen egy olyan törzsi kultúrában, mint amilyen az észak-afrikai arab törzseké volt, Ábrahám, Izsák és Jákob korához hasonlóan, gyakorlatilag a többnejűség dívott. Az iszlám így alkalmasabbnak bizonyult. Ezekről a kérdésekről aztán természetesen újra és újra el kellett gondolkodnom; arról, hogy miként is állunk mindezekkel a dogmákkal, amelyek a kereszténységet – ami eredendően szintén egyszerű volt – végül ilyen bonyolultá tették.

Aztán a II. Vatikáni zsinat, melynek XXIII. János pápa meghívására hivatalos tanácsadója voltam, új módon szembesített a vallásokkal. Később egyre komolyabb tanulmányok, tudatos elhatározások vittek a különböző másvalóságú emberekkel folytatott dialógusok felé.

– EZEK OKOZTÁK KÉSŐBB A KATOLIKUS EGYHÁZI VEZETÉSSSEL TÁMADT KONFLIKTUSÁT?

– Sokan tanúsítják, a tübingeni katolikus fakultástól kezdve, ahonnan el kellett mennem, hogy katolikus vagyok. Ez számomra soha nem is volt kérdés. A katolicizmus azonban Pál apostoltól idejéig abban áll, hogy Pál is, Péter is elmondhatja az igazságot. Tehát szabad rákérdezni ama tévedhetetlenségre, amelyet a születésszabályozástól, az abortusz kérdésén keresztül a haldoklók segítségéig menő kérdésekben vallanak, hogy ezt valóban a mi Urunk, Jézus adta-e valamelyik egyházi instanciának. Ebben sok ember kételkedik; ezek tehát kritikus kérdések. Az egyház sora azonban akkor fordul rosszra, ha nem lehet kritikus kérdéseket felvetni, hiszen előbb vagy utóbb ezek áttörnek. Két-

ségtelen, hogy a katolikus egyházi vezetés a jelenlegi pápa alatt rendkívül sokat veszített ama hiteléből, amit annak idején, XXIII. János és a II. Vatikáni zsinat alatt felhalmozott. Remélem azonban, hogy eljön az idő, amikor ráébrednek arra, hogy egyházunk hajója talán kissé túlontúl jobbra tért el, és hogy e belátás nyomán újra az ésszerű, keresztény és emberi közép felé kell kormányozni.

– ÖN KÖNYVEIBEN AZ UTÓMODERNRŐL ÉS POSZT-MODERNRŐL IS ÍR. MIBEN LÁTJA ENNEK A KORNAK AZ ALAPVETŐ KÜLÖNBSGÉT A KORÁBBIAKHOZ KÉPEST?

– Vannak emberek, akik alapján elvetik a posztmodern szót, mert kezdettől fogva úgy vélik, hogy azonos a posztmodernizmussal, amelyet bizonyos francia filozófusok terjesztettek el, és amely alapján véve tetszőlegességet jelent. Ezt az abszolút tetszőlegességet a magam részéről a modernség végső kihatásának tartom, amely a szubjektivizmuson és az individualizmuson alapszik – mely értékeket magam is elismerem. Ez az individualizmus azonban az elmentébe fordult, és elsősorban már nem az emberi méltóságot jelenti, hanem egy majdhogynem gátlástalan pluralitást, egyfajta önkényességet, s ez már nem szolgálja az ember javát. Ezért is nem értelmezem a jelent a posztmodernizmussal, azzal a formulával, amit gyakran idéznek, jóllehet Feyerabend nem úgy értette, hogy: „anything goes”, minden mehet. Ellene vagyok annak is, hogy az ethosz helyettesíthető azzal a mondattal, hogy „csak kedvünkre való legyen”. Ezek olyan dolgok, amelyeket semmi esetre sem kívánok méltányolni; a libertinizmus egyetlen fajtáját sem, légyen az a pénzügyekben, vagy az üzleti életben, vagy mint korrupció a politikában, avagy a szexuális életben – ahol szintén vannak az emberiségnek bizonyos határai. Ez az, amit negatívan megközelítve, elutasítok: a tetszőlegesség és az önkényesség posztmodernizmusát. Másfelől azonban, még egy olyan ember, mint amilyen Jürgen Habermas – aki úgy véli, hogy az újkor még nem zárult le – sem tekinthet el attól, hogy a modernből kiérve már egy másik korszakba jutottunk. Ezt nem kívánom most részletekbe menően taglalni; de van egy világethosz-tervezetem; és írtam nemrég egy olyan könyvet a kereszténységről, amely hangsúlyozottan utómodern indíttatású. Éber szellemek számára az utómodern az első világháborúval kezdődik. A korszak olyan nagy szellemei, mint Karl Barth, Albert Schweitzer és sok marxista is, köztük Rosa Luxemburg, más világot reméltek: nem akartak több háborút; már akkor látták a természet kifosztását, látták a technológia terjeszkedését, mint ahogy azt is, hogy a nacionalista politika hogyan csábítja el a lelkeket. Mindez aztán a második világháború után vált teljesen nyilvánvalóvá.

Ma olyan mozgalmak és törekvések vannak jelen, ame-

lyek ugyan a 19. században, tehát a modern korban kezdődtek, de csak az utómodern korban bontakoztak ki. Mindenekelőtt ilyen az ökológia jelentősége az ökonómiával szemben. Másodsor, ilyen a béke és a leszerelés jelentősége a nacionalista háborús politikával szemben. Továbbá a férfi és nő új partneri viszonya a patriarkális rendszerrel szemben, ami gyakorlatilag az emberiséget kezdettől, illetve csaknem kezdettől meghatározta, hiszen kezdetben matriarchátus volt. Ezek olyan új dimenziók, amelyek arra vezettek, hogy sor került a tudományok utómodern átértékelésére, melynek nyomán már nem az abszolút tudás letéményesének tekintjük őket. Azután ilyen a technológia relativizálódása, amit az atombombának köszönhetünk; úgyszintén a tájakat tönkretévő iparosítás, továbbá a demokrácia problematikusává válása azon esetekben, amikor merőben individualisztikussá és formálissá válik.

– Mennyiben más ez a korszak spirituális téren? Miben változott a vallás az ezredvégen?

– Úgy gondolom, hogy a vallás egy olyan pozitív aspektus, amelyet mindeddig kevésbé vettek tekintetbe. Ezt még az egyházak sem látják eléggé, mivel túlonúl a régibe rögzödtek bele, de azt hiszem, hogy a modern értelmiségiek sem érzékelik eléggé. A modern viszonya a valláshoz messzemenően negatív, ami érthető is, hiszen főként a katolikus egyház mindent megtett annak érdekében, hogy lehetetlenné tegye magát az újkorban. Ez egyrészt negatív beállítódást jelentett a modern filozófiával szemben. Már Descartes is attól tartott, hogy betiltják a könyvét. Ez a Galilei-ügy idején történt, s jelzi a természettudományokkal szembeni téves beállítódást. Azután teljesen negatív volt az egyház beállítódása a születő demokráciával, a francia forradalommal és a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszavával szemben. Továbbá természetesen az emberi jogok kérdésével, a sajtószabadsággal, a véleményszabadsággal, a vallásszabadsággal szemben. Mindezt elutasították, sőt nemcsak hogy elutasították, hanem erős szavakkal, pokoli szüleményeknek nevezve, el is ítélték. Így aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy az újkor vezető szellemei, bár kezdetben pozitívan viszonyultak a valláshoz – Descartes, Galilei és Newton; sőt Rousseau, a modern állam gondolatának kidolgozója sem volt egyszerűen vallástalan –, később elfordultak tőle. Lassanként olyan konfliktus alakult ki, hogy már a szociáldemokraták is úgy gondolták: csak akkor ember az ember, ha a vallás ellen van. Ez azonban megváltozott. Még egy olyan ember is, aki pedig szkeptikus volt, mint Habermas, legalábbis újabb írásaiban, elfogadja, hogy a vallás pozitív szerepet is játszhat. A rendszerében persze nem tud mit kezdeni vele, de nem tudja figyelmen kívül hagyni, hogy Latin-Amerikában a felszabadítási teológia, a felszabadítási mozgalmak messzemenően vallásosan motiváltak az embereket. Mint ahogy az is tagadhatatlan, hogy Kelet-Európában sok vallásosan motivált ember állt a forradalmi mozgalmak élén, a totalitárius államszocializmussal szemben. Szintúgy tagadhatatlan, hogy Dél-Afrikában az apartheid felszámolását és az új rendszer vérontás nélküli bevezetését lényegében olyan emberek vezették, akik együtt voltak az afrikai egyházi tanácsban. Jó részüket személyesen ismerem, még az apartheid idején tartottam ott előadásokat. Hasonló történt a Fülöp-szigeteken, ahol vallásos, egyházi emberek szálltak szembe a Marcos-rendszerrel. Ez természetesen más, mint amikor bizonyos körülmények közt a vallás csak a reakciót támogatja.

A vallás ambivalens jelenség; vissza is élhetnek vele, de a modern utáni kor jele az, hogy sokak számára a vallás újra egy lehetséges álláspont, olyan alap, amelyen állni lehet, amely értelmi horizontot képez: hogy tudjam, miért is élek, miért dolgozom, és adott esetben miért szenvedek. Továbbá természetesen meghatározott támpontokat is ad, melyek nem kell, hogy kicsinyesen moralizálóak legyenek, főként nem szexuális téren. Ám mégiscsak támpontokat ad a tekintetben, hogy alapjában mit ne tegyek. És ha megteszem, akkor tudom, hogy ez téves, rossz, és azért szégyellem magam. Ezek a dolgok egyenes gerinccel és nyílt tekintettel is vállalhatók. Így anélkül, hogy lesütött szemmel vagy szenteskedve kellene járni, vallásos lehet az ember, s ez valami olyan, ami nélkül el sem tudom képzelni az életemet.

– A MODERN HALADÁS- ÉS TUDOMÁNYHITEK ELHALVÁNYULÁSÁVAL VÁKUUM JÖTT LÉTRE, MELYBEN KÜLÖNFÉLE RÉGI ÉS ÚJ VALLÁSOS JELENSÉGEK BURJÁNZANAK. MÍLYEN KIHÍVÁST JELENT EZ A TÖRTÉNELMI VILÁGVALLÁSOK SZÁMÁRA?

– A piacgazdaság a vallások között is teret hódított. Ennek megvannak az előnyei és a hátrulói. Ha az egyházak élnek az előnyökkel, akkor ma számos lehetőségük nyílna. Sok embert érdekel a religiozitás; meggyőződés, hogy az önök országában még inkább így van ez, mivel, különösen a fiatalabb emberek, egyre inkább észreveszik, hogy itt valami érdekes dologról van szó. De a kérdés az, hogy ki kínálja nekik. Ha a Dalai Láma vagy egy új zenbuddhista csoport, akkor azt mondják, igen, talán a buddhizmus számomra az igazi. Aztán van egy csomó olyan kicsi csoport, akikért nem tenném tűzbe a kezemet, hiszen szörnyű dolgok történtek a kis szekták táján, legutóbb Japánban. Ez nem kívánatos, de régebben is volt már ilyen Guyanában, illetve Californiában. Egyébként sem mindenki vallásos, aki annak mondja magát. Ezek néha egyszerűen pszeudovallások. Rengeteg csoport létezik azonban, amelyek vallásos tevékenységet folytatnak, és bizonyos tekintetben jelen van a lehetőségek piaca, ahol egy fiatal ember választhat. E tekintetben az egyházaknak magukat kell hitelesíteniük, ha nem akarják, hogy a fiatal nemzedékek máshová forduljanak. Mindenesetre jobb, ha egy meghatározott, bevett vallásban keresnek utat, mintha egyáltalán nem keresnek. Azt kívánám, hogy a fiatal nemzedék észrevegye, a dolgok bizonyos egyetemes víziójáról van szó: valahol támpontot kell találnia az embernek; tudnia kell, hogy mire is törekszik. Ha már nem tudják, és már csak önmagukra gondolnak, csak falásra és védelemre, szexualitásra, akkor embertelenné is válnak, és eladják bárkinek magukat – legyen az akár a pénz, a politikai hatalom, vagy a tudomány, vagy bármi más. Embertelenné válnak, elvesztik a saját személyiségüket. És úgy hiszem, ez az, amit az ateisták még nem értettek meg igazán: ha az ember elfogad egy abszolútumot, egy legfőbbet, amihez kizárólagosan hozzákötődik, akkor szabaddá válik másokkal szemben.

– ÖN A VALLÁSOK KÖZTI PÁRBESZÉD ELENEDHETLENSÉGÉRŐL BESZÉL. MEGTEREMTHETŐ-E A VALLÁSOK KÖZTI VALÓDI DIALÓGUS? MIBEN LÁTJA ENNEK LEGFŐBB AKADÁLYÁT?

– Természetesen minden vallásban sok problémát talál. Utóbbi munkáimban megkíséreltem a zsidóság, a kereszténység paradigmaváltásainak bemutatását, most pe-

dig az iszlám kérdéskörén dolgozom. Ha az ember az aktuális nehézségek felől közelít, akkor ma a vallások fő problémája – és ez egyaránt érvényes a zsidóságra, a kereszténységre, az iszlámra, sőt bizonyos tekintetben még a hinduizmusra és a buddhizmusra is – az, hogy a legtöbb megrekedt saját középkori paradigmájában. A veszély azonban az, hogy eközben nem veszik észre: a világban paradigmaváltás következett be. A zsidóság ezt már a 19. században érezte. Ugyanez érvényes az iszlámra. A kereszténységben a katolikus hierarchia nagy része – remélem néhány püspök ezt nem veszi zokon – nemcsak az öltözetet, a magatartást, hanem a szellemi világukat tekintve is messzemenően középkori paradigmában él. Középkoriak az olyan intézmények, mint a latin nyelvű mise, vagy az olyan szertartások egész sora, mint amilyen a magánygyónás. Akárcsak a cölibátusról szóló törvénykezés, ami egyébként is csak a II. századtól kezdve érvényes egyetemesen az egyházban. Azután a nők kezelése, lefokozása az egyházban: ez is javarészt középkori eredetű. Középkori eredetű mindenekelőtt a centralisztikus rendszer, melyben odafenn áll valaki, majd hosszasan senki, aztán egy idő után következnek a püspökök, aztán a papok, majd pedig a világiak, akiknek igazából nem lehet beleszólásuk semmibe. Mindezt csak a II. Vatikáni zsinat korrigálta. Kimondták, hogy a hierarchiánál fontosabb Isten népe. Ezért is áll az egyházi alkotmányban az Isten népéről írt fejezet legelől, és csak azután következik a hierarchiáról szóló rész. Ámde a zsinat utáni időszakban a hierarchia, és mindenekelőtt Róma, mindent megtett annak érdekében, hogy a középkori eredetű piramist újra visszaállítsa. Pedig ez az eredeti, újszövetségi egyházi alkotmány. Minden más középkori, és természetesen reformációellenes, antimodernista, mivel ugyanez a paradigma állt fenn egészen a jelenünkig. Ez a problémája a katolikus egyháznak, mint ahogy a középkori paradigma a problémája a zsidóságnak és az iszlámnak is.

– *ÖN AZT ÍRJA, HOGY A VALLÁSKÖZI DIALÓGUS FELTÉTELE AZ ÖNKRITIKA, MINDEN VALLÁS RÉSZÉRŐL. MILYEN KÉRDÉSEKRE KELLENE LEGFŐKÉPPEN IRÁNYULNI A KERESZTÉNYSÉG ÖNKRITIKÁJÁNAK?*

– Azt gondolom, hogy minden egyes vallásnak megvan a maga sajátos feladata. Az önök országában sok zsidó él, a legnagyobb kisebbség Budapesten; egyértelmű, hogy a zsidóság roppant kihívást jelent a kereszténység számára. A legtöbb keresztény még nem tudatosította, hogy eredeti paradigmánk egy zsidó–keresztény paradigma volt. Nemcsak maga Jézus volt zsidó, az anyja is, sőt az első tanítványai is, valamennyien. Az első hitvallások is zsidó hitvallások voltak, melyek nem álltak ellentétben az egyistenhittel. Mindazt, ami a monoteizmus ellen szólhatott volna – annak megformálásában, hogy miként határozzák meg Jézus helyét – akkoriban azért is elvetették, mivel zsidók voltak. Ebből már adódik a kérdés: hogy a későbbiekben, a görög-hellenisztikus kontextusban megfogalmazódott hitvallásoknak nem kellene-e újragondolni. És hogy ennek során nem kellene-e megkérdezni zsidó fivéreinket és nővéreinket: hogy megértene-e bennünket, s hogyan lehetne olyan megfogalmazást találni, amely érthető számukra is.

A zsidóság kihívást jelent a teológiánk számára, Isten történetéről alkotott vízióink egésze számára, az egyház története szempontjából is, amely nem váltja fel oly egyszerűen a zsidóságot. Mindig azt gondoltuk, hogy az egyház vált-

ja fel a zsidóságot; ez nem áll. A zsidóság most, miként egykor, létezik, és első számú beszélgetőpartnerünk.

– *MEGVALÓSULHAT-E A VALLÁSOK KÖZTI DIALÓGUS ANÉLKÜL, HOGY A KULTÚRÁK HASONLÓAN ÖNKRITIKUS ALAPMAGATARTÁST TANÚSÍTANÁNAK? RÁADÁSUL A NEM VALLÁSOS EMBEREK ALKALMA-SINT TÖBBEN VANNAK MINT A VALLÁSOSAK...*

– Afrikára vagy Indiára nézve nem áll az, hogy ott a nem hívők többségben lennének. A legtöbb ember hívő. Az csak a nyugati értelmiség előítélete, hogy az egész világ a szekularizálódás útján van vagy lesz. Ez már nálunk sem érvényes. A halálról például Ernst Bloch is azt mondja, hogy oda azért egy apró „talán”-t tennék... Tehát nem minden olyan szekuláris, mint ahogy az a felszínen látszik. Az azonban már kérdés, hogy milyen legyen vallás és kultúra viszonya. Ha így futtában kell kijelölni az álláspontokat, akkor azt mondanám, hogy ha vallás és kultúra teljesen azonosává válik, akkor veszélyessé válik a dolog. Akkor a vallás nacionalistává lesz; ezt több esetben láttuk Lengyelországban, és így történt Írországon is. Másfelől fennáll a vallás és kultúra teljes szétválásának eshetősége, amiről azt gondolják a szekularisták, hogy a vallás fennmaradhat kultúra nélkül. Az egészen radikális vallásosság képviselői pedig úgy vélik, hogy nem kell törődnünk a kultúrával, csak az evangéliumra, Isten igéjére van szükségünk. Mindkét nézet téves. A kívánatos pozíciónak márcsak azért is valahol a kettő között kell lennie, akár akarjuk, akár nem, mivel ebben a kultúrában élünk. Ez pozitív megközelítésben úgy fest, hogy a vallás nem akarja mintegy „fölkülni” dominálni a kultúrát, nem dönti el valamilyen hierarchia alapján, hogy mi megengedett és mi nem a művészetben vagy a színházban, vagy bárhol. Megfordítva: a vallás ebben a kulturális sokféleségben, amely állandóan ostromolja az embereket, valamilyen módon talajt ad a lábuk alá, valami segítséget, amivel belülről képesek tájékozódni. Az emberiség történetében kultúra vallás nélkül gyakorlatilag sosem létezett. Az úgynevezett modern kultúrával kapcsolatban felvethető a kérdés: vajon nem pusztán átmeneti fázis volt-e? Persze kétségtelen, hogy a vallás úgy nem tér vissza, mint a középkorban.

– *ÖN NÉHÁNY ÉVVEL EZELŐTT KIDOLGOZOTT EGY "VILÁGETHOSZ PROJEKTET". MI VEZETTE ERRE?*

– Az az alapvető belátásom, hogy nincsen nemzetek közötti béke vallások közti béke nélkül. Ez érvényes a Közel-Keletre, érvényes Észak-Írországra, érvényes Srí Lankára, Kasmírra, és érvényes mindenhol, ahol nagy ideológiai nézetkülönbségek vannak. Ez az első. A második az, hogy a vallások között nem jöhet létre béke vallásközi dialógus nélkül. Ha nem kerül sor végre izraeliek és palesztinok között értelmes beszélgetésekre, kulturális és vallási témákban is, akkor újra és újra löni fognak egymásra. Mindenütt szükség van beszélgetésekre, hiszen meg kell tanulni megérteni a másikat, és ez nem megy másként. A harmadik: nem kerülhet sor erre a vallások közti dialógusra, amennyiben nem történik meg e vallások alapjainak tanulmányozása. Ezért adtam közre egy sor könyvet, hogy azok számára, akiknek nincs oly sok idejük e tanulmányok folytatására, mint nekem, megmutassam, miről is van szó. Hogy az érthetem meg, hogy csaknem

*Hans Küng: *Világvallások etikája* (Projekt Weltethos). Bp., Egyházforum, 1994.

egymilliárd ember mozlim? Ennek kell, hogy oka legyen; ez nem lehet merő értelmetlenség. Mindezt tanulmányozni kell, ez alapvető belátás. Végül pedig: hogy e világ számára nincsen túlélés egy közös világethosh nélkül; közös, maradandó értékek minimuma nélkül; nincsen túlélés belső tartások és elkötelező mértékek, sztenderdek, normák nélkül.

– ELEGENDŐ-E EHHEZ AZ ŐN ÁLTAL SZORGALMAZOTT PROGRAM? VAJON SÚLYOS KÉNYSZEREK ÉS KATASTRÓFÁK NÉLKÜL KIALAKULHAT-E EGY ILYEN ETHOSZ?

– Kényszerekben és katasztrófákban nem szenvedünk hiányt. Állandóan folynak háborúk, amelyeket a vallások legalábbis legitimálnak, vagy éppen inspirálnak. Jugoszláviában negyven-ötven év állt rendelkezésre ahhoz, hogy a náciorszak büntényeiről, a horvát usztasákról beszéljenek; mint ahogy arról is, hogy a szerbek miket tettek, amikor ők voltak hatalmon; lehetett volna beszélni arról is talán, amit a mozlimok tettek korábban. Mindez lelkiismeretvizsgálat lett volna, és kölcsönösen megbocsátást és bizalmat lehetett volna kérni egy újrakezdéshez. Ezt azonban elmulasztották, és ezzel elmulasztották azt, hogy összejöjjenek és beszélgessenek. Azt hiszem, hogy amire a hazámban, Svájcban lehetőség volt – ahol sok összeütközésre és polgárháborúra is sor került –, arra megvolt a lehetőség az egykori Jugoszláviában is. A vallások persze nem képesek mindennek a megoldására, de egyedül képesek annak előmozdítására, ami megintcsak hiányzik a mostani Jugoszláviából: a szívek megtérésére gondolok. Amíg ilyen sok gyűlölet van az emberek szívében, és csak arra figyelnek, hogyan lehet visszahódítani valamit, akkor soha nem lesz béke. De ki változtathatná meg az emberek szívét? Bizonyára nem a politikusok, de még csak a jogrend sem oly könnyen, még kevésbé a szerződések. Ebben csak egy ethosz, csak a vallások tudnának segítséggel szolgálni.

Ami számomra reménytelinek tűnik, az az, hogy ma minden keresztény templomban sok olyan ember van, aki számos tekintetben hozzám hasonlóan gondolkodik. Sőt minden vallásban vannak olyan emberek, akik a nemze-

tek és vallások közti békéről, a vallások dialógusáról, a világethosh jelentőségéről mondott alap gondolataimban osztoznak.

– VANNAK AZONBAN EZZEL ELLENTÉTES INDÍTÁSÚ VALLÁSI CSOPORTOK, VALLÁSRA HIVATKOZÓ TÖREKVÉSEK, AMELYEK EZT SÚLYOSAN VESZÉLYEZTETIK.

– Veszélyesek az olyan csoportok, akik azt gondolják, hogy másokat megölhetnek Isten nevében. Hogy ezek aztán mozlimok, zsidók vagy keresztények, az édesmindegy. E fanatizmus különösen véressé és gyilkossá válik, mert ezek az emberek azt gondolják, hogy valójában nem is a saját nevükben, hanem Isten nevében teszik, pedig ez embertelen és vallástalan... Egy másik veszély az önkénnyel függ össze. Nemcsak a katolikus egyházban áll ez fenn, hanem a zsidóságban, Izrael államban is vannak olyan tendenciák, melyek felülről akarják meghatározni azt, hogy mit is szabadjon az egyes embernek: hogy mit ehethet, és mit nem ehethet; hogy mi történhet az El-AI légitársaság gépein, és mi nem. Ezek továbbra is domináló rendszerek, holott a vallásnak szolgálnia, és nem uralkodnia kellene: hogy az emberek segítségére legyen. Ha pedig vallási potentátok a hit uraivá válnak, akkor küzdeni kell ellenük. És e tekintetben sem teszek különbséget, hogy katolikus püspökökről vagy pápákról, vagy református, zsidó, vagy mozlim potentátokról van-e szó. Nagyon sokat ártott a vallásnak, hogy uralmi intézményként lépett fel. Szerencsére ma minden egyházban sokan vannak, akik ezt megértették – az én példaképem a katolikus egyházban XXIII. János, aki megmutatta, hogy egy pápának sem kell feltétlenül mutatóját felemelve járnia, vagy mindig a szexuális tiltásokról beszélnie. Ő volt az, aki példát mutatott arra, hogyan tud az egyház nyitni, hogyan válik vendégszeretővé. Akkoriban volt a katolikus egyháznak a legnagyobb alakul a reformáció óta. Azt remélem, hogy új mozgalom alakul a mi egyházunkban, amely előremutat, és az egyház újra vendégszeretővé válik; melyben a vallás, mondhatni, legjobb formájában mutatkozik.

MONORY M. ANDRÁS – TILLMANN J. A.

Biológia és társadalom

CSÁNYI VILMOS

Három fő terepe van a társadalomról szóló elméleteknek. Az egyik a társadalomtudományok arénája, amely látszólag nincs közvetlen kapcsolatban a köznapis élettel. A politika világában a döntéshozók akcióit nemcsak kapcsolataik és közvetlen politikai érdekeik, hanem társadalomszemléletük is befolyásolja. Végül az is belátható, hogy társadalomelméletek, bizonyos szinten, a mindennapi életben is megjelennek.

Mert mindenki hivatásos társadalomelemzőnek születik. Az embert még a legprimitívebb társadalmakban is komplex szociokulturális rendszer veszi körül. Társadalmi és egyéni tevékenysége csak e rendszer folyamatos elemzése, egyéni és kollektív modellezése alapján valósulhat meg (Berger and Luckman 1966). Az emberi agy társadalomelemző funkciója persze nem feltétlenül tudatos, a tudatosság csak a legfejlettebb társadalmakban, a tudományok kialakulásával jelent meg.

A nem tudatos társadalomelemző *naiv társadalommodellekre* támaszkodik. Egyéni életének szükségképpen korlátozott tapasztalatait, saját társadalmi közegeinek feltételezéseit, tradícióit, előítéleteit, változásait tükrözi a tevékenységét és egyéni döntéseit befolyásoló modellt. Lehet ez nagyon egyszerű is, amely mindössze néhány feltételezésen alapul, például hogy az emberek mindig önzöek, ártó szándékúak, csak az jár jól, aki lop, csal, hazudik, vagy hogy az emberek eredendően jók, a világ egymást szerető, egymásért dolgozó kedves népek közössége. A naiv társadalommodellek a kulturális evolúció termékei, fejlettségük, prediktív erejük a társadalom történelmével, adott gazdasági és kulturális viszonyaival kapcsolatos (Csányi 1988, 1989a). A naiv modellek meghatározó szerepet játszottak a társadalmi fejlődés korai szakaszában, de szerepüket nem szabad alábecsülni a fejlett társadalmakban sem. Jelentősen közreműködnek értékorientált, etikai folyamatok kialakulásában, és közvetíthetnek torz vagy elavult szemléletet is.

A naiv modelleket a társadalmi fejlődés során visszaszorították, bár hatásukat megszüntetni sohasem tudták az *ideologikus rendszermodellek*. Ezek olyan konstrukciók, amelyek egy-egy nagyobb közösség, város, állam, vallás, társadalmi osztály, politikai mozgalom, nemzet által kialakított társadalomszemléletet tükröznek, amelyek mindig ideológiai alapon nyugszanak, és rendszerint egy logikailag zárt, koherens magyarázatot próbálnak adni a társadalom működéséről. Az ideologikus modell alapja mindig egy „tisztá” ideális egyensúlyi állapot, azzal a feltételezéssel, hogy a társadalom minden tagja a modell alapján végzi tevékenységét, és ennek alapján meghatározott morális, politikai vagy gaz-

dasági elvek megvalósulását jósolja. Problémaként az ideologikus modell mindig csak az egyén devianciáját érzékeli, a normáktól való eltérés, árulás, eretnokség, másként gondolkodás stb. formájában. A királyra, istenre, államra alapozott ideológiák csak korlátozott ideig viszik előre a fejlődést, gyorsan statikussá válnak, a fejlődés egy meghaladott korábbi állapotát rögzítik, és igyekeznek azt konzerválni.

A valóság és az ideológiai rendszermodell közötti visszacsatolás könnyen meggyengülhet, vagy teljesen meg is szűnhet. A zsidó–keresztény vallási ideológiákban például több ezer éves pástortársadalmak merev hatalmi hierarchiája tükröződik. A mindenható isten konstrukciója a teljes hatalom birtokában lévő „apát” szimulálja. A hatalom birtokosának ez a mértéktelen felnagyítása évezredekre meghatározta Európa történelmét, és még ma is alapvetően befolyásolja a világ sorsát.

Végül a harmadik kategóriába sorolom a *tudományos társadalommodelleket*, amelyek megkísérelnek néhány egyszerű axióma, előre definiált rendszerkomponensek és akcióterek segítségével a társadalmi változásokat leíró vagy megjósoló modellt készíteni. Az eddigi modellépítő kísérleteket nem tekinthetjük különösebben sikereseknek. Valószínűleg amiatt, hogy a modellkonstruktőrök, mint Adam Smith, Max Weber vagy éppen Marx, túlságosan leegyszerűsítették a problémát, és kizárólag a hatalom és a gazdaság folyamataira koncentráltak. Modelljeikben az ember vagy mint egyszerű termelő és fogyasztó ágens, vagy mint politikus jelenik meg komplex biológiai, pszichológiai, vallási és kulturális adottságaitól megfosztva.

A természettudományok viharos kifejlődésének és az utóbbi évtizedekben megindult látványos integrációjának az az egyik eredménye, hogy ma már képesek vagyunk kialakítani természettudományos emberképet is, és világosan látszik, hogy semmiféle, a tudományosság látszatára igényt tartó társadalommodell ezt az ismeretet többé nem nélkülözheti (Csányi 1992a, 1996). Különösen fontos lenne, hogy az új eredmények valamiképpen megjelenjenek az ideologikus és a naiv társadalommodellekben is, hiszen a mindennapok életét ezek befolyásolják a leghatásosabban.

1. A társadalom eredete

1.1 ELVÁLUNK AZ ÁLLATOKTÓL

A legegyszerűbben úgy jutunk egy természettudományos társadalommodellhez, ha a társadalom keletkezését, kiala-

kulásának egészen kezdeti, még teljesen biológiai szakaszát vizsgáljuk. Egy új tudományterület van kialakulóban, talán evolúciós humánökológiának lehetne nevezni, amely az antropológia, a humánétológia, a pszichológia és az evolúciós tudományok segítségével megkísérelti rekonstruálni azt az utat, amelyet a viselkedés evolúciója megtett attól az időtől kezdve, hogy legközelebbi rokonainktól, a csimpánzoktól elváltunk, egészen az emberi civilizáció és kultúra kialakulásának kezdetéig, vagyis körülbelül negyven-ötvenezer évvel ezelőtti időkhöz (Csányi 1979, 1980, 1989a, 1992b, 1992c).

A leglényegesebb ebben az evolúciós folyamatban, hogy közben az ember új, fajspecifikus, az állatvilágban kizárólag rá jellemző biológiai tulajdonságokra tett szert, amelyek alapvetően meghatározzák szociális viselkedését. Természetesen ez az állítás nem azt jelenti, hogy a társadalom struktúráit közvetlenül le lehet vezetni a szociális biológiai sajátágaiból, hanem csupán azt, hogy megadja a kiindulási pontot, amelytől kezdve a kialakuló kultúra saját kölcsönhatásaival létrehozta a modern társadalmak komplex rendszerét, mindig a biológiai lehetőségek széles határain belül, de talán ritkán az optimumon mozogva.

Legközelebbi állatkonaink a csimpánzok és a törpecsimpánzok, vagy bonobók. Az ember és a csimpánz genetikai anyagának mindössze egy százaléka különbözik. A csimpánzzal és a bonobókkal közös ősről, majd e két fajtól elválva a közös őst további leszármazottai szociálisan magasan fejlett állatok voltak. Laza csoportokban éltek, nagy területeket foglaltak, ivadékaikat sokáig gondozták. A laza csoportszerkezet, amely a csimpánzra is jellemző, lényegében azt jelenti, hogy mindenki önállóan keresi táplálékát, a táplálékforrásokért versengenek, ennek megfelelően meglehetősen agresszívek, de a terület megtartása, prédaszerezés, vagy esetenként a ragadozók elleni védekezés céljából kisebb közös akciókra is képesek, és ekkor elviselik egymás közelségét. A közös tevékenység mindenesetre csupán egészen kis részét teszi ki napi elfoglaltságaiknak. Egyedül alszanak, és igyekeznek egyedül táplálkozni. A szexualitás alárendelt szerepet játszik, hiszen egy nőstény csimpánz csak 4-5 évenként kerül megtermékenyíthető állapotba, tehát a nemi aktivitás viszonylag ritka, bár keresett esemény. Más a helyzet az anya-kölyök kapcsolattal, amely szoros, és több évig folyamatos: az anya megosztja táplálékát, hálólhelyét kölykével.

Kiegészíthetjük ezt a listát az esetenkénti igen kezdetleges szerszámhasználattal, botok, kövek alkalmazásával, és a kommunikációnak az állatokra jellemző, genetikailag kötött, 20-25 előre meghatározott üzenet átadására képes rendszerével, amely az agresszió, a rangsor, a játék, a párkapcsolatok és az anya-kölyök kapcsolatok szabályozására szolgál, valamint elősegíti a külső veszélyek felismerését, és a közös védekezést.

Ha szemügyre vesszük a már társadalomnak tekinthető csoportkultúrákban élő modern ember biológiai tulajdonságait, az átfedések mellett feltűnően nagy különbségeket is találunk. Mind az egyént, mind a csoportját egy egészen különös, más fajokban csak nagyon ritkán és speciálisan jelentkező konstrukciós tevékenység jellemzi. Az emberi csoportkultúrákban a csoportszerkezet rendkívül szoros, a csoportnak általában állandó, vagy hosszabb időre szóló telephelye van. A csoport tagjai erőforrásaik megszerzése és a konstrukciós tevékenység során folyamatosan és magas szinten kooperálnak. A csoportokon belüli agresszió minimális. A csoportok közötti kapcsolat a kooperációtól

a totális agresszióig terjedhet. A primitív állati kommunikáció helyett megjelent az emberi nyelv, és kifejlődtek a szerszámhasználat és -készítés technikailag egészen bonyolult formái. Kialakult a fogalmi gondolkodás. Felfokozódott a szexualitás, tovább nőtt a gyermeknevelésre fordított idő és energia. Jelentősen megnövekedett a korai szocializáció szerepe. A legfeltűnőbb talán, hogy a kulturális csoportok individualizálódtak, a konstrukciós tevékenység, a nyelv, a hiedelemrendszerek, vallások, szokások minden csoportot egyedi létezővé tesznek. A csoportindividualizáció evolúciós szempontból is jelentős folyamat, mert az egyedi szelekció helyett beindulhat a *csoportszelekció* biológiai mechanizmusa (Alexander és Borgia 1976), amely azt a sokkal gyorsabb fejlődést teszi lehetővé, amelyet kulturális evolúciónak nevezünk (Csányi 1989a).

1.2 A KULTURÁLIS EVOLÚCIÓ BIOLÓGIAI KÖVETKEZMÉNYEI

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a mai ember biológiai eredetű viselkedési tulajdonságai egy koevolúciós folyamatban jelentek meg, amelyben folyamatos kölcsönhatás volt a csírázó kultúra és az éppen adott, de változékony biológiai alapok, a gének között. Más szavakkal: a legcsekélyebb kultúra megjelenése után a további genetikai változást már a kulturális környezet szelekciós nyomása alakítja. Amint megjelentek a kultúra kialakítására alkalmas tulajdonságok, akár protoformában is, amint létrehoztak valamiféle kulturális struktúrát, azonnal megváltozott az a környezet, amelyben ez a genetikai változás megmérettetett (Donald 1991). A kultúrára való képesség egyre hatékonyabban változtatja meg az eredeti biológiai környezetet, alapvetően meghatározva ezzel a szelekció irányát.

Nagyon jól felismerhető a gének és a kultúra kölcsönhatása, ha szemügyre vesszük, hogy ebben a hosszú, minden valószínűség szerint több millió évig tartó folyamatban milyen fajspecifikus biológiai tulajdonságocsoportok alakultak ki az emberről.

A tulajdonságok egyik komplexe a *csoportélet* körül alakult ki. A csoportban élő állatoknál a csoport méreteit alapvetően meghatározza a környezetben található erőforrások szerkezete. A csoport méretének felső határát az a feltétel adja, hogy a csoportnak egyetlen nap alatt kell minden tagja számára megtalálni a szükséges mennyiségű táplálékot. Az alsó méretét egyrészt csoportvédelmi lehetőségei határozzák meg, tehát az, hogy milyen ragadozók veszélyeztetik, és hogyan tud ellenük védekezni, másrészt pedig az egyes egyedek közötti versengés mértéke a csoporton belül. Jellemző példa a páviánok és a csimpánzok csoportszerkezete. A páviánok kisebb termetük miatt kevesebb energiát igényelnek, de éppen kis termetük miatt nagyobb az őket fenyegető predációs veszély, tehát csoportjaik viszonylag nagy, 60-80-as, vagy még nagyobb létszámúak. A csoporttagok között versengés folyik, ezért a csoportok a táplálkozás során, amennyire lehet, széthúzódnak, de fenyegetettség esetén összetömörülnek. A csimpánzok nagy termetűek, több táplálékot igényelnek, de a fák ágai között igazán kevés ellenség veszélyezteti őket, ezért sokkal lazább és kisebb méretű csoportokat képeznek, amelyek a napnak csak kis részében, rendszerint a táplálkozás első periódusa után tömörülnek össze különböző szociális aktivitásokra. Az önálló táplálékszerzés igénye, a viszonylag magas csoporton belüli agresszió és az alacsony fenyegetettség kis csoportméretet határoz meg. A pávián-

noknak nincsen állandó letelepedési helyük, mert nagy területet kell bejárniuk a nagy létszámú csoport ellátása érdekében. A csimpánzoknak is nagy területre van szükségük, mert jóval nagyobb termetűek, és több táplálékot fogyasztanak. A területet a hímek képesek aktívan megvédeni, de a nagy területen belül nincs állandó helye senkinek, az egyedek minden éjszakát egyedül és máshol töltenek.

Az ember esetében az evolúció során a csoportméret fel-
tűnően megnő. A kulturális evolúció kezdeti szakaszában, a csoporttársadalmak kialakulása idején száz-százötvenre teszik a csoportok létszámát (Dunbar 1996). Bizonyítható még az is, hogy a csoport viszonylag állandó letelepedési hellyel rendelkezett, mert az emberszabású majmok közül egyedül az embernek van fajspecifikus, tehát saját bolhája, márpedig a bolha csak azokon a fajokon tud megtelepedni, amelyek egyedei legalább két hétig ugyanazon a helyen alszanak, mert a petéit nem a gazdára, hanem annak fekhelyére rakja. A csoportméret növekedése, és az állandó letelepedési hely kialakulása egy sor feltétel alá van rendelve, és meghatározott következményekkel jár.

Az első és legfontosabb feltétel, hogy szoros csoportszerkezet csak akkor alakulhat ki, ha a csoporton belül az agresszió visszaszorul, minimalizálódik, mert a magas agressziós szint szétteríti a csoportot. Az ember őseinek el kellett viselniük egymás fizikai közelségét, ki kellett különböztetni mindazokat a konfliktusforrásokat, amelyek a rokon fajoknál magas agressziós szinthez vezettek. A legfontosabb a táplálékelosztással és a szexualitással kapcsolatos agresszió. Rokonaitól eltérően az ember hajlandó a táplálékmegosztásra. Ezt számtalan csimpánzzal, gorillával, embergyerekekkel végzett kísérlet és megfigyelés bizonyítja. Fajunk, hasonlóan a legfejlettebb szociális ragadozókhöz, mint például a kutyaféle, képes a közös táplálékszerzés és -elosztás együttműködő viselkedésére. A táplálékmegosztást az is kikényszeríthette, hogy a nagyobb csoport letelepedése mindig a szálláshely közvetlen körzetében lévő erőforrások megritkulásával jár. Ha tehát nagyobb számú egyedet kell ellátni, akkor valamiféle munkamegosztásnak kell kifejődni, és a táplálékszerzésben nem kell mindig mindenkinek egyszerre részt venni. Tovább növelte a munkamegosztás igényét az, hogy a táplálékmegosztás elemi formái és a letelepedés kedvező körülményeket teremtettek az ivadékgondozási periódus és a szocializációs idő meghosszabbítására. Természetesen lehet fordítva is érvelni. Lehet, hogy épp az ivadék megnövekedett gondozási igénye vezetett a táplálékmegosztáshoz. Az evolúciós logika sohasem lineáris, hanem körkörös, és mindkét érvelés külön-külön és együtt is elfogadható. A csoporton belüli agresszió csökkenése mindenestre együtt járt a csoportok közötti agresszió növekedésével, az idegengyűlölet kifejlődésével. Ennek nyomai már a kezdetleges csimpánzcsoportokban is megfigyelhetők.

A szoros csoportszerkezet kialakulásának második feltétele a szexuális rivalizáció csökkenése, mert ha ez magas marad, akkor az állandó konfliktusok a csoportot szétzilálják, valamint nem teszik lehetővé a munkamegosztást, a kis, vadászó hím alcsoportok ideiglenes távollétét. Ez a probléma a majom rokonainknál szokásos poligámia visszaszorulásával, a monogámia és a párkötődés kialakulásával oldódott meg, amit a szexualitás funkcióváltozása tett lehetővé.

A szexualitás funkcióváltozása más fajnál is kialakult. Az emlősök között az egy utód létrehozásához szükséges szexuális aktusok száma egy és néhány között ingadozik. Két feltűnő kivétel van. Az egyik az oroszlán, amelynél egy utódra kb. 3000 párosodási aktus jut, a másik az ember, akinél ez az érték kb. 2000. Az oroszlánok esetében a magyarázat nagyon egyszerű, az oroszlánc csapatban a hímek egymás testvérei vagy féltestvérei, nem rokonai a nőstényeknek, akik szintén egymás testvérei vagy féltestvérei. A párosodás és szaporodás az ún. „oroszlánciklus” keretében történik. Amikor egy csapatban a fiatal hímek egykorú csoportja az ivarérettséghez közeledik, a felnőtt hímek, az „apák”, egy napon elzavarják őket. Az elzavart hímek együtt, kis csapatban élnek tovább, és kezdődik az oroszlánciklus. Néhány év múlva, amikor teljes érettségük bekövetkezik, megrohannak egy vegyes oroszlánc csapatot, és igyekeznek a nőstényeket birtokló hímeket elzavarni, megölni. Ez néha sikerül, néha nem. Siker esetén az új „apák” első tevékenysége, hogy a nőstények kölykeit megöljék, ezt a nőstények akadályozzák, és akár egy hét is eltelik, amíg sikerül a csapatból minden kisoroszlánt eltávolítani. Ezt követően a nőstények gyakorlatilag egyszerre ösztrostrusba, megtermékenyíthető állapotba kerülnek, és hajlandóak a párosodásra. A párosodási aktivitás igen intenzív, mert a nőstények gyakori hajlandósága miatt a hímek között nem alakul ki versengés. Genetikai szempontból is teljesen érthető, hogy ha egy párosodás értéke mindössze 1/3000 utód, akkor nem érdemes érte verekedni. A hímek tehát nem versengenek egymással, de féltékenyen vigyáznak arra, hogy idegen hímek ne közelítsenek a csoporthoz, azokkal szemben rendkívül agresszívek. Öt-hat év múlva az új apák kölykeiből felnőnek az első hímek, amelyeket a szükséges időpontban kitaszítva új oroszlánciklus indulhat. Tart ez mindaddig, amíg az uralkodó hímek képesek megvédeni magukat és nőstényeiket a fiatal hímcsapatok támadásától.

Az ember esetében is kialakult egyértelmű magyarázat. Az emberi szexualitás az utódok létrehozásán kívül párkötődés és örömszerző funkciót is felvett. Ez már a bonobóknál megfigyelhető, akik a csimpánzoktól eltérően zártabb csoportokat alkotnak, a csoport alapvetően a nőstények összetartására épül, kisebb a hímek agressziós hajlandósága, és igen nagyfokú a párosodási hajlandóság. Ellentétben a csimpánzzal, a bonobónőstények ösztrostruson kívül is hajlandóak párosodni, bár az ilyen utódhoz nem vezető párosodásért igen sokat kell nekik udvarolni, és valamilyen „ajándékot”, rendszerint táplálékot kell adni. A bonobóknál a szex a stressz feloldásának eszköze, játékos, örömszerző tevékenység. Mindkét nemnél igen gyakori a homoszexualitás, és a fiatalokkal történő szexuális aktivitás is.

Ez az örömszerző funkció az embernél a szexuálpszichológia tanúsága szerint együtt járt a párkötődés kialakulásával is. Az emberi szexualitás erősíti a párkapcsolatot, létrehozza azt a hosszabb-rövidebb ideig tartó monogám viszonyt, amely lehetővé teszi a szexuális versengés minimalizálását. A vadászó, kalandozó csapat hímjei, férfiai többé-kevésbé biztosak lehetnek abban, hogy párjuk kötődik hozzájuk, és genetikai érdekeik, legalábbis statisztikai átlagban, ritkán kerülnek veszélybe.

A különböző kultúrákban intézményesített párkapcs-

latok rendszerei megfelelnek ennek a biológiai alapnak. A kultúrák kb. 40 százalékában találunk intézményesített monogámiát, de az intézményesített poligám társadalmakban is monogám a férfiak nagy része, csak a rangsor legtegyén lévők valódi poligámok (Murdoch 1967). Továbbá mind a monogám, mind pedig a poligám társadalmakban megtaláljuk az ellenkező irányú devianciákat: a monogám társadalmakban a barátok, illetve a prostitúció formájában, a poligám társadalmakban pedig a kedvenc és főfeleségek intézményében. Egy százas skálán, ahol a zérus felel meg a tiszta monogámiának, és 100 a poligámiának, az ember, morfológiai jegyei alapján, kb. a 10–15-ös érték körül helyezkedik el, tehát erős, de nem teljes a monogám tendencia, és valószínűleg az egyedi genetikai variabilitás is szerepet játszik konkrét megnyilvánulásában.

Az emberi csoportokra jellemző még egy teljesen új tulajdonság: az ember hűséges a csoportjához. A csoportban élő állatoknak a csoporttal való kapcsolatait egyértelműen az egyes egyedekhez fűződő kapcsolatuk határozza meg. Az állati elme, eddigi ismereteink szerint, képtelen a csoportot úgy elképzelni, mint valamilyen, a konkrét tagjaitól független entitást. Nos az emberi elme absztrakciós képessége éppen ezt teszi lehetővé. Az emberi csoportok mint önálló, absztrakt létezők jelennek meg az ember számára, mint tőle látszólag független szociális konstrukciók. Az emberi motivációs rendszerek új tulajdonsága az a feltétlen lojalitás, hűség, amely a csoporthoz történt tökéletes szocializáció esetén a csoport tagjaiban kialakul. Előfordul, hogy az ember életét áldozza csoportjáért, saját hátrányára nyújt jelentős segítséget csoportja tagjainak, ha ez szükséges: csupa olyan tulajdonság, amely ismeretlen az állatvilágban. Az állatoknál a szülők segíthetik utódaikat, a hímek készek megvédeni nőstényeiket, de mindez jól kiszámítható genetikai érdekek szolgálatában áll, és meglehetősen korlátozott. Az embernél a genetikai érdek mellett megjelenik az absztrakt csoportenitási iránti feltétlen hűség is, és viselkedésbiológiánk meghatározó jegye lesz.

Az új tulajdonságok másik csoportjába olyan látszólag különböző tulajdonságok tartoznak, mint a nyelvhasználat, a tárgykészítés és tárgyhasználat, valamint az absztrakt gondolkodás. Ezek azonban mind visszavezethetőek egyfajta nyitott konstrukciós képességre, amely az állatvilágban az ember előtt csak protoformákban létezett. Az állati kommunikáció nem gondolatok közlésére szolgáló rendszer, hanem belső állapotok összehangolására szolgáló fiziológiai szabályozó mechanizmus. Az agresszív vagy az udvarló állat kommunikációs jele azt a funkcionális célt szolgálja, hogy belső állapotát társai saját belső állapotukkal összevethessék, és az összevetés eredménye valamilyen, a túlélés szempontjából hasznos tevékenység legyen. A fenyegető állat információkat közöl erejéről, motivációjáról. Társa az információt megfelelően értelmezve elmenekül vagy megadja magát, így elkerül egy számára valószínűleg kilátástalan és energiavesztéssel járó harcot. Az udvarló hím jelzései szintén belső állapotáról szólnak. Párja akkor reagál az udvarló szándék elfogadásával, ha fiziológiailag ő is készen áll az utódok nemzésére, felesleges idő- és energiapocsékolástól kímélve meg így egymást. Az állati kommunikáció 15–25 különböző, genetikailag pontosan meghatározott üzenete mind hasonló célokat szolgál, és az in-

formációátadás szempontjából teljesen zárt rendszernek tekinthető (Csányi 1994).

Az emberi nyelv funkciója ettől teljesen eltérő. Nemcsak érzelmi állapotokra vonatkozó üzenetváltás, hanem gondolati reprezentációk cseréjére alkalmas médium, amellyel jelent, múltat, jövőt, szándékat, tervet, elképzelést, alternatívákat lehet egy teljesen nyitott és elvileg végtelen számú üzenetet alkalmazó rendszerben megjeleníteni. Alkalmas arra, hogy a környezetben – beleértve a nyelvet használó csoportot is mint környezetet – előforduló jelenségek, tárgyak, akciók és aktorok nyelvi reprezentációt nyerve új struktúrákban, új kombinációkban, a valóság rekonstrukcióiként jelenjenek meg. Ezáltal egy absztrakt, virtuális realitás jön létre, amelyben az objektumok – legyenek azok tárgyak vagy személyek, valóság vagy képzeltek reprezentációi – tulajdonságait a nyelvet használó adományozza. A nyelvi objektumok viselkedése a nyelvhasználó kreatív képességének függvénye. A virtuális realitás kitágítja a beszélők cselekvési terét azáltal, hogy a képzeltek objektumok bármiféle formát és viselkedést felvehetnek, ugyanakkor egyfajta korlátként is működik, mert az objektumok csak azokat a tulajdonságokat vehetik fel, amelyekkel felruházzuk őket. Így képes az emberi elme ideális rendszereket elképzelni, és ezáltal pontot, egyenest, kört, síkot vagy a jó és rossz végeit létrehozni. Lehetőségessé válik a matematika feltalálása, és ugyanakkor lehetséges lesz szellemvilágot elképzelni, démonokkal, tündérekkel, jóságos vagy haragvó istenekkel.

Az eszközkészítést, főként a szerszámok használatát és készítését sokáig úgy tekintették, mint az ember felsőbbrendűségének egyetlen és lényeges bizonyítékát. Azóta tudjuk, hogy számos állat használ tárgyakat, szerszámokat, és egyesek el is készítik azokat. Néhány éve egy összehasonlítás 80 állatfajról mutatott ki ilyen tulajdonságot (Mundinger 1980). Az állati szerszámhasználat azonban rendkívül speciális. Egy-egy faj valamilyen meghatározott, konkrét célra használ eszközt. Képessége genetikailag adott, a tanulás legfeljebb kismértékben finomítja. Az ember esetében a tárgyak használata és készítése izomorf a nyelvi kompetenciával és az absztrakt gondolkodással. Ez is egyfajta nyitott rekonstrukciós képesség, amelynek segítségével a tárgyaknak új, elgondolt formákat és tulajdonságokat adunk, működésüket logikai szabályrendszerekhez igazítjuk, gépeket, technológiákat teremtve ezáltal.

Az előbbi két tulajdonság-csoport az alapja az emberi csoport aktivitásának, amely merőben más, mint az állatcsoportoké, és előzmények nélküli. Az ember meghatározó biológiai tulajdonsága az előbbieken vázolt konstrukciós készség, amely azonban nemcsak mint egyedi tulajdonság jelentkezik, hanem általában mint csoportaktivitás. A szociálisan fejlett állatoknál is megfigyelhető csoportaktivitás, bizonyos fajta kooperáció. A csimpánzok, kutyafélék például közösen vadásznak, azonban az állati kooperáció valamennyi formája nélküli a konstrukciós készséget. Az állati kooperáció korlátozott esetekben figyelhető meg, és döntően genetikai meghatározottságú, a tanulás, a közös tevékenység tanult formái legfeljebb finomítanak a kooperáció genetikailag rögzített mintázatain. Valójában az állati kooperáció eseteit vizsgálva megfigyelhető, hogy a kooperáció paralel tevékenység, vagyis minden egyed ugyanazt a dolgot sze-

retné végezni, de ha többen vannak, akkor az adott helyzet és pozíció függvényében más-más konkrét feladatot látnak el, eltűrik egymás közelségét, és a már tevékenykedő társ mellett végzik a számukra lehetséges akciót.

Az emberi kooperáció ezzel szemben komplementer jellegű, ami azt jelenti, hogy a feladat kisebb részekre van felosztva, szerepek, tervek, változatok készülnek még a tevékenység megkezdése előtt, és a résztvevők ezeket a rész-tevékenységeket elosztják egymás között, tevékenységük tehát kiegészítő jellegű, valamilyen előre meghatározott közös célt szolgál. Az emberi csoportok kooperációját az „individuális akcióterv” előzetes konstrukciója jellemzi, ez vezet a csoportok individualizációjához, és a csoportselekcio mechanizmusához. Az individuális akcióterv nyelvi konstrukció, elemei tanultak, tehát alapvetően különbözik az állati kooperáció alapjául szolgáló „genetikai akcióterv”-ektől. Jellemző rá az is, hogy az ember hajlandó az akcióttervet, később a komplexebb ideákat, a csoporton belüli rangsorban elhelyezni, és a domináns akcióttervnek éppúgy alávetni magát, mint a domináns csoporttársnak.

Kétségbevonhatatlanul a konstrukciós képesség, a szoros csoportszerkezet és csoporthűség, a nyelv- és absztrakciós készség adja az individuális akcióttervek végtelen gazdagságát, és ezek tették lehetővé a kulturális evolúció rendkívül gyors felfutását. Ezekhez a képességekhez társult egy sor olyan mechanizmus, amely szintén csak az embernél jelenik meg mint biológiai tulajdonság, és arra szolgál, hogy a csoport tagjainak aktivitását szinkronizálja. Hiába jelent volna meg a magas szintű konstrukciós készség az egyedekben, ha szinkronizáló mechanizmusok nem alakultak volna ki, a csoport képtelen lett volna egységes aktivitásra. Sokféle fiziológiai mechanizmust ismerünk, amelyek a szinkronizációt segítik. Ilyen az imitációs készség, az a tulajdonságunk, hogy megfigyelt magatartásmintázatokat minden jutalom vagy serkentés nélkül hajlandóak vagyunk utánózni. Az utóbbi időben nagy vita bontakozott ki a szakirodalomban arról, hogy egyáltalán ki lehet-e mutatni a fenti definíciónak megfelelő imitációt az állatoknál. Úgy tűnik, hogy nem, még a majmoknál sem, mert az, amit közönségesen „majmolásnak” nevezünk, csupán valamilyen ok-okozati felismerés egy szituáció, egy tárgy és valamilyen kívánatos hatás között. Az állatok képesek ilyen felismerésre, és a szükséges tevékenységet a próbaszerencse módszerével találják meg. A szigorú definíció szerinti imitáció az emberi kultúrákban általános.

Sokat vitatkoznak azon, hogy mi a biológiai funkciója a hipnabilitásnak, ami szintén fajspecifikus emberi tulajdonság. Minden valószínűség szerint ez is egyfajta vezérelt szinkronizáció, amelyben a vezető irányítja az akciót, de ő maga is vesz át mozgásmintázatokat, érzéseket a vezérelt alanyoktól (Bányai 1992). Alkalmas eszköze lehet egy csoport szoros érzelmi és viselkedésbeli összehangolásának (Csányi 1992b).

Az az emberi készség, hogy könnyen elfogadjunk valamilyen szabályrendszert, például a közösségi normákat, szintén a csoporttagok viselkedésének szinkronizációjához vezet. Az érzelmi szinkronizációnak is sokféle módja van, a ritmusokra, zenére, énekekre, táncra képes és arra fogékony ember ezen tevékenységek során egyfajta elme- és viselkedésszinkronizációban vesz részt.

Végül ki kell emelnünk a fentebb vázolt tulajdonság-

csoportok kölcsönhatásának néhány különös következményét. A szoros csoportstruktúra, a konstrukciós aktivitás, a szinkronizációs készség egyfajta zárt visszacsatolási hurkot hoz létre. Az izolált csoport konstrukciós aktivitásának jó része magára a csoportra irányul, amelyet a szinkronizáció felerősít, és a csoporthűség és kísérőjelenségei tartósítanak, vagyis a csoport *önmagát konstruálja!* Ennek sokféle következménye van. Az egyik a különböző szabályrendszerek, normák és a nyelv felszíni struktúráinak kialakulása. Ahogyan a nyelvet tanuló gyermek képes a nyelvi környezetből extrahálni az adott nyelvi környezetre vonatkozó szabályrendszert (amelynek csupán tudományos modellje a nyelvészek által leírt nyelvtan), ugyanúgy képes az egyén egy csoport tagjainak interakcióiból valamiféle szabályrendszert felismerni, és egyéb tulajdonságai miatt azt követni, megerősítve ezáltal a szabályrendszert magát. A nyelv, a rokonsági rendszerek, a rítusok, de a mindennapi gyakorlat is ilyen módon jelenik meg és rögzül a kultúrákban, hozzájárulva a már említett csoportindividualitáshoz.

Nagyon lényeges, már említettük, a szocializáció biológiai és kulturális folyamata, amelynek során, egy nagymértékben irreverzibilis folyamatban, az egyedi fejlődés során, a csoport tagja megtanulja a nyelvét, csoportjának szokásait, kialakulnak biológiai alapú kötődései a csoport tagjaihoz, globális eszméihez, kialakul benne a csoport iránti feltétlen hűség. Ha az egyén egy optimális méretű izolált csoportba születik, és az emberi evolúció jó részében ez volt a helyzet, a szocializáció tökéletes lesz. A csoportban a globális eszmék, a hűség, a közös akciók kérdéseiben nem alakulhat ki ellenvélemény, hiszen mindenki, a szülők, a rokonok, a csoport minden felnőtt tagja azonos nézetek, szokások hordozója. Ez a szocializációs folyamat rögzíti a csoport szerkezetét és magasabb struktúráit, a csoport csak generációk során változhat, egészen apró lépésekben, mert a nagy változásokat a szocializációs folyamat kizárja.

1.3 A CSOPORT MINT SZUPERORGANIZMUS

Ha a biológiai tulajdonságok fentebb ismertetett komplexit és kölcsönhatásait áttekintjük, eléggé megalapozottnak tűnik az az új hipotézis, hogy az emberi csoportok a kulturális evolúció kezdeti szakaszában új szerveződési szintre jutottak. A csoportok struktúráját, tevékenységét egyfajta *szociális fúzióval*, a legegyszerűbben egy új létező, egy „csoportlény” mint *szuperorganizmus* kialakulásával magyarázhatjuk. A kulturális evolúció további fázisait pedig a csoportlények szelekciója hozta létre.

Minden fejlettebb organizmusnak van valamiféle percepciója, vannak motoros funkciói és idegrendszere. A csoportlény esetében az egyedi komponensek, az emberek e funkciókkal alapszinten már rendelkeznek. Magasabb szint akkor alakulhat ki, ha az egyedi aktivitások szinkronizálódnak, ha kialakul az izolált elméket összekötő nyelvi kommunikáció, ami tulajdonképpen a csoportlény gondolkodási folyamata, és megindul a csoport individualizációja, amiről már beszéltünk. A csoportselekcio során azok a csoportok maradnak fenn, amelyek a szabályrendszerek gyors kialakulását és fenntartását szolgáló mechanizmusok biológiai alapjait, a konstrukciós képességet, a szinkronizációt, a csoportindividualizációt képesek voltak komponenseikben rögzíteni. A szükséges változások az individuális genomokban rögzültek, de hatásukat a csoport működésének szerveződési szintjén fejtik ki. Az emberi

csoportokat az állati csoportoktól egy jellegzetes kettősség különbözteti meg. Az emberi csoport autonóm individuumból jelenik meg, tervekkel, célokkal, saját identitással és gondolkodással, és ettől elválaszthatatlanul mindezen tulajdonságok belső differenciálódásával, tehát a csoporttagok egyéni szerepeivel, funkcióival, kooperáló akcióival, önálló, személyes gondolkodásával. Az állati elme izolált, egyéni tapasztalatain elgondolkodhat ugyan, de minden ismerete kizárólag a saját tevékenységéből származik. Az emberi kultúra tagja a nyelv, a tárgyak, a szokások révén állandó kapcsolatban van a csoportja magasabb szintű akció- és gondolkodási folyamataival, tehát generációkra visszamenőleg használhatja mások tapasztalatait is, de minden csoportgondolat, csoportakció saját maga is feldolgoz a maga egyéni elméjében, és a feldolgozás, az egyéni gondolkodás eredménye a kommunikáció révén visszahat a csoportelmére. Ez az organizáció egyébként feltűnően hasonlít az agy és a neuronok közötti kapcsolatrendszerre.

Érdekes még egyszer visszautalni az emberi evolúció szelekciós mechanizmusairól mondottakra. Amilyen mértékben kifejlődött a csoportorganizmus, olyan mértékben változtak meg a szelekció feltételei, amelyek egyfajta stabilizáló individuális szelekció mellett egyre inkább azokat az emberi tulajdonságokat érintették, melyek a csoportorganizmus minél hatékonyabb működését szolgálták. Ha az új biológiai tulajdonságokat az emberi individuumból, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében négy döntő változás történt: az első, hogy az ember elfogadja, kívánja, kritika nélkül hisz a csoport „globális” eszméiben, valamely mítoszban, vallásban, ideológiában, identitást kifejező kultúrákban. Ez lényegében megfelel az emberi moralitás megjelenésének. A második változás az, hogy az ember képes lesz a csoportjához tartozókkal közös akciók végzésére, magasrendű, kiegészítő kooperációra, abban a keretben, amelyet a globális eszmék meghatároznak. A harmadik változás az első kettő szerves kiegészítője: a globális eszmék és a globálisan vezérelt akciók folyamatosan „lokális”, egyéni, érzelmi és racionális analízis alatt állnak, amelynek eredményei folyamatosan visszatáplálódnak a globális szintre. Így lesz az egyén egyidejűleg létrehozója és elszennvedője a csoportja által adott szociális realitásnak. Végül a negyedik változás az, hogy, eltérően az állatoktól, az ember hajlandó a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra, képes lesz önfeláldozásra.

Az emberi evolúció történetéből tudjuk, hogy a csoportorganizmus, amelynek teljes kifejlődése, biológiai tulajdonságainak teljes rögzülése mintegy két-háromszázezer évvel ezelőtt fejeződött be Afrikában, rendkívül sikeres képződménynek bizonyult. A siker hatalmas népességrobbanásban realizálódott. Meginđult a *Homo sapiens* elvándorlása a világ többi tája és kontinense felé, mint ezt a nyelvtörténet „törzsfája” és a különböző népek genetikai rokonságából megkonstruálható törzsfák tökéletes egybeesése egyértelműen mutatja (Cavalli-Sforza and Cavalli-Sforza 1995).

Valószínűleg már ebben a korai periódusban megjelenik egy olyan új mechanizmus, amelynek szintén vannak biológiai alapjai, de a kultúra és a biológia közreműködésé-

nek arányát még nem ismerjük: ez pedig a csoportok közötti *egyezkedési mechanizmusok* kialakulása.

A csoporthűséggel együtt járt a csoportgyűlölet, a xenofóbia kialakulása (Eibl-Eibesfeldt 1992). A korai csoportok evolúciójának lényeges komponense volt a csoportok izolációja, és a csoportok közötti antagonizmus. Az evolúciós sikerek nyomán a hasznosítható területek egyre fogytak, a sikeres csoportok az optimális méretet meghaladva szétváltak, mint mindig, de egy idő múlva a szétválók egymás közelében maradtak. Egy ilyen helyzetben a csoportokat mind több olyan csoport veszi körül, amelynek nyelvét értik, amelynek szokásait, kultúráját nem tekintik megvetendőnek, és ezekkel a csoportokkal osztozni kell az erőforrásokon. Már nem a totális harc vagy az elvándorlás a lehetséges alternatíva, már nincs hova menni. Megjelennek hát az egyezkedési mechanizmusok, amelyek segítségével a csoportok között az erőforrások feloszthatók valamilyen módon. Ha megvizsgáljuk ezeket a mechanizmusokat, azt találjuk, hogy ezekben sok a racionális elem és a feszültség is, de hiányoznak vagy gyengék a feltétel nélküli hűség, az önfeláldozás, a morális támogatás elemei. A csoportegyezkedésben két autonóm rendszer lép csoportszintű kölcsönhatásba. Az egyén számára, aki vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz tartozik, ez a kölcsönhatás egészen másképpen jelenik meg, mint a saját csoportjával kialakított kapcsolat. A közös akciók helyett a kompromisszum, a globális idearendszer helyett a megkülönböztetés, az óvatos elutasítás, a lojalitás helyett a kis csalás, az ügyeskedés, a megtévesztés lesznek hasznos mechanizmusok.

Mindenesetre a csoportegyezkedési mechanizmusok tovább csökkentették az agressziót, és megakadályozták az emberi populáció biológiai szabályozó mechanizmusainak érvényesülését, megnyitották az utat a mai *megapopuláció* kialakulásához, amelyben élünk.

2. Élet a megapopulációban

2.1 A „BÜNBEESÉS”

Az emberi kultúrára való készség olyan sikeres biológiai tulajdonságnak bizonyult, hogy fajunk meghódította az egész bolygót, megteremtve a maga mesterséges környezetét valamennyi, az életre akár csak éppen alkalmas területen, még a homok- és jégsivatagokban is. Miután biológiai agresszivitása tetemesen lecsökkent, a populáció szabályozása a kultúrára maradt, ami minden stabil társadalomban megteremtette a népességszabályozás eszközeit, de a kulturális evolúció olyan gyorsan cseréli, változtatja a társadalmakat, hogy láthatóan ez a szabályozás is elégtelennek bizonyult.

A nagy populációnövekedés egyik következménye a csoporttársadalmak izolációjának megszűnése. A különböző nyelvű, kultúrájú csoportok már nem tudnak eltávolodni egymástól, más-más egyezségek alapján egymás mellett élnek még akkor is, ha esetenként az egyezségek helyett háborúznak egymással. Az egyezségek hamarosan törzseket, törzsi szövetségeket, az újabb korokban államokat hoznak létre, amelyekben a csoportkultúrák tagjai gyakran egymással keveredve élnek. Megtanulják egymás nyelvét, ellesik egymás szokásait, keverednek a családok. Hatalmas kihívás ez a csoporttársadalom számára, mert amíg a csoport izolált volt, a tökéletes szocializációban részesült cso-

porttagnak nem voltak választási, döntési problémái. A csoport kultúrájában minden adva volt, amiről egyáltalán gondolkodni, beszélgetni lehetett. A csoport mindent tudott, a gyakorlati tevékenységek lehetséges módjait az elképzelhető világok lehetséges változatait. Mindenre volt biztos válasz, mert a csoport kultúráját kialakító eszmék sokgenerációs evolúciós folyamatban csiszolódtak egymáshoz. A különböző csoportok eszméi egy-egy lehetséges, vagyis a gyakorlatban bevált eszmecsoporthoz, ideaorganizációhoz tartoztak. A kultúrák nagy keveredése nemcsak az embereket keverte össze, hanem az ideákat is. A tenni-valók módját, a fontos tabukat, az ehető és ehetetlen ételeket, a szokásokat, a tündéreket és a démonokat, az isteneket. Nagyon sok jó is származott a keveredésből, új kombinációk jelentek meg, hihetetlenül felgyorsult az eszmék evolúciója. Ugyanakkor egy teljesen ismeretlen kihívás lépett fel az egyén, a csoport tagja számára. Melyik eszme jó és melyik rossz? Melyik módon a legjobb vetni és aratni? Melyik a leghelyesebb eljárás a halottak temetésére? Milyen istenek vannak, és hogyan kell velük bánni? Megjelent a jó és a rossz. Az egyénnek döntenie kellett, ez volt valójában a bibliai bűnbeesés történelmi ideje. És erre nem készített fel bennünket az evolúció.

Az emberi szocializáció akkor tökéletes, akkor eredményez harmonikus személyiséget, ha a gyermeket kétely nélküli, kiegyensúlyozott világ veszi körül. Ez volt a helyzet a csoporttársadalomban. A csoportkultúra védőburkában élő ember nem igényelt fontolgatást, a jó és a rossz megkülönböztetését, egyéni döntést és egyéni felelősséget. A döntéskényszer hiánya nemcsak az eszmékre vonatkozott, hanem magára a csoporthoz tartozásra is. A tökéletesen szocializált ember nem kívánja elhagyni csoportját, és nem tud beilleszkedni másikká. A tökéletesen szocializált egyén viszont keresi a saját csoportját. A csoporthoz történő kötődés, valamint a saját csoport felismerése két különböző folyamat. A csoportfelismerés régen nem sok szerepet játszott az ember életében. A csoporttársadalom tagja, ha elvesztette csoportját, maga is elpusztult, választási lehetősége nem volt. A csoporthoz fűződő biológiai kötődéseink oly erősek, hogy azokat minden körülmények között ki kell elégítenünk a csoporthoz kötődés elképzelésével. Kötődnünk kell valamilyen létező vagy elképzelt csoporthoz, vagy akár egy elképzeltetett pseudocsoporthoz.

2.2 A SZERVEZŐ ESZMÉK HELYETTESÍTIK A CSOPORTOT

A szocializációt részben helyettesíti, hogy képesek vagyunk az ideákat a szociális rangsorunkba befogadni, és képesek vagyunk nekik engedelmessé válni. A társadalomszervezők hamar rájöttek erre, és a történelem folyamán megjelent sokféle, elszigetelt csoportkultúrát szervező, osztályozó eszmét konstruáltak egységes, szervezett, nagy pseudocsoportokkal. Az egy nyelvet beszélők nemzete, az egy király vagy alkotmány alá tartozó polgárok állama ilyen pseudocsoport. Kétszáz embert jól ki lehet ismerni, és lehet a csoportjukhoz szocializálódni. Száz- vagy akár egymillióhoz azonban ilyen alapon nem lehet kötődni, de lehet olyan szabályokat követni, amelyek arra vonatkoznak, hogy hova is tartozunk. Ez is egyfajta kötődés, talán inkább kulturális, mert hiányzik belőle a biológia alapvető motivációja.

Átalakult szabálykövető képességünk is. A természetes

csoportkultúrában meg sem kellett fogalmazni a szabályokat, mert azok a szocializáció folyamán, mint maga a nyelv is, mindenkibe beleivódtak. Az ideák alapján szerveződött nemzetek, vallások, államok működéséhez immár nem elegendő a fejlődő gyermek képessége a szabályok felismerésére és követésére. Megszületnek a kimondott, megírt törvények, jogrendek, azok az organizáló eszmék, amelyek a természetes szabályok helyére lépve képesek akár sok száz millió ember tevékenységének megszervezésére (Csányi 1989b).

A szabály- és csoportszervező eszmék működésének következménye az is, hogy a csoporttársadalom szociális, tevékenységi és spirituális egysége megbomlott. Bonyolult differenciálódás eredményeképpen ma vannak külön vallási csoportjaink a spirituális tevékenységre, különféle szociális csoportjaink iskolák, egyesületek, pártok, klubok formájában, és ismét más csoportokban végezzük mindennapi munkánkat, éljük mindennapi életünket. Ezek egy részéhez valódi csoportkötődési mechanizmusok kötnek, másokhoz szervező ideák. A kétféle kötődés egészen különböző.

2.3 A SZEMÉLYISÉG AUTONÓMIÁJA VAGY EGY EGYTAGÚ CSOPORT?

A megapopulációban élők természetes csoportjai a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A nemzetiségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfejlettebbnek tekintő államok polgárai személyes autonómiájára büszkék. A csoportkultúrában a személyes autonómiának nem sok tere lett volna: a csoport tagjai egész napjukat közösen töltötték, együtt vettek részt a rítusokban, együtt szereztek és fogyasztották el táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek (Lee 1969). Ma élő archaikus társadalmak tagjai, felmérések szerint, idejük legnagyobb részét beszélgetéssel töltik. A beszélgetés a csoportorganizmus gondolkodási folyamata, ebben alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása elleni újabb kori védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját érdemüket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát, mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek, ha párodat megtalálsz, ő is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól jársz, és a másik se veszítsen. Szó sincsen lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelességről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák. Az autonóm személyiség a végső csoportredukció, az egytagú csoport, amely csak önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal. A modern társadalomban tehát a biológiai kötődés szerepe folyamatosan csökken (nő az elidegenedés, ahogyan ezt a társadalomtudósok másképpen megfogalmazták) és a társadalom szerkezete egyre inkább az egytagú csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható le. Pszichológiában, biológiában járatlan ember szemében ez nem tűnik olyan borzalmasnak, mint amilyen az valójában, pedig arról van szó, hogy a modern társadalom megfosztja az embert embersége alapvető jegyének megnyilvánulásától, a csoportkötődés normális kialakulásától, s ennek aztán a legkülönbözőbb mentális zavarok, neurozisek lesznek a következményei.

A megapopulációban az individualizmus látszatmegal-

dása mellett a technika számtalan egyéb álmegoldást is kínál. A média egyik funkciója, hogy folyamatosan prezentáljon pszeudocsoportokat, amelyek kielégítik azt a biológiai igényünket, hogy egy jól ismert csoport tagjai legyünk. A Szabó család, a Dallas szereplői ilyen pszeudocsoportok, de a híradókban látható nemzetközi személyiségek jól ismert csapata is az. Az embert mindig fölöttébb érdekelte csoportjának döntési folyamata, amelynek egykoron ő is aktív részese volt. A különböző elnökök, politikai vezetők pszeudocsoportja azt sugallja, hogy ott vagyunk a döntéshozók között. Ez egyben azt a látszatot is kelti, hogy a problémák kézen vannak, van megoldásuk, a kirakati döntéshozók valamiféle tudományos, prediktív modell alapján döntenek. A mindennapi eseményekből viszont állandóan kiderül, hogy a döntéshozók a társadalmi eseményeket napokra sem látják előre, nincsenek prediktív modelljeik, a jövő teljesen kiszámíthatatlan, pedig a környezetvédelmi, energiagazdálkodási és egyéb problémák elemzése azt mutatja, hogy sok évtizedre előre tekintő politikai döntésekre lenne szükség. A pszeudocsoportok iránti igényünk médiaszolgálata tetézi, mert elfedi a bajt.

2.4 GLOBALIZÁCIÓ

A kulturális evolúció emberméretű, biológiai mechanizmusokkal szabályozott csoportjai helyett és felett a megpopulációban villámgyorsan jelentek meg a különböző magasabb szerveződések, törzsek, nemzetek, államok, államszövetségek, és végül, mivel a bolygó mérete adott, megjelentek a globális társadalmat szervező eszmék (Csányi 1991). Korunk nagy, talán végső kérdése, hogy lehet-e 6–10 milliárd emberből egyetlen „csoportot” szervezni? Ki lehet-e alakítani az eszmék egy olyan globális organizációját, amely életképes, egységes, stabil, elviselhető társadalmat hoz létre?

Létrejöh-e egy legalább elegendő mértékű olyan szocializáció, amely a globális csoportot szolgálja? Vagy a

globális társadalom kizárólag a nagy szervező eszmék függvénye? A nagy szervező eszmék sokszor vezetnek ocsmány diktatúrákhoz, mint ezt a fasizmus vagy a kommunizmus esetében is láttuk, noha ezek megpróbálták az érzelmi mechanizmusokat is működésbe hozni, amelyek elengedhetetlenek egy társadalom működtetéséhez. A személyes autonómiát hirdető modern liberalizmus eszméi védelmet adnak az érzelmi alapú diktatúrák ellen, de egyben meg is gátolják az érzelmi mechanizmusok beépülését a társadalom szerveződéseibe. A piac az egyezkedés színtere, a piac csoportok közötti tranzakciók tere. Kérdés azonban, hogy a gazdasági szervező ideák által organizált csoportok, amelyek között a piaci alku folyik, képesek-e véglegesen helyettesíteni a természetes csoportokat, amelyekhez biológiai mechanizmusokkal is kötődünk? Hogyan jönnek létre természetes csoportok, ha mindent elural a piaci szemlélet?

Talán jobb lenne valamiféle kettősséget megőrizni, közelebb a biológiai optimumokhoz, és távolabb a virtuális realitásokban olyan jól működő nagy eszméktől. Az iskolák, az egyetemek és a kultúra más intézményei nagyon sokszor megközelítik a valódi csoport funkcióját. Talán nem kéne őket agyonracionálizálni, „piacosítani”.

A szocializáció folyamata sem piacosítható. A társadalomnak a naiv társadalommodellektől a döntéshozók szemléletén keresztül a társadalomtudományig be kellene fogadni végre már néhány olyan pszichológiai, humánológiai ismeretet, ami nélkül nem lehet életképes. Egy egyén hatvan-hetven évig tagja a társadalomnak, nálunk legalábbis, társadalmi haszna, működőképessége azon a 12–14 éves befektetésen múlik, amelyet élete első szakaszában kap. Miért nem áldozunk az iskoláinkra? Miért nem áldozunk a családokra? Miért nem áldozunk a kultúrára?

Persze adunk valamennyit, de miért nem elegendőt? Mikor lesznek a naiv társadalommodellek olyanok, hogy a megoldások maguktól bekövetkezzenek? Mit tehetünk ezért?

I R O D A L O M

- Alexander, E. O. and Borgia, G. 1976: *Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life*. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* 9, 499–474.
- Bányai, É. I. 1992: *Toward a Social Psychobiological Model of Hypnosis*. In: Lynn, S. J. and Rhue, J. (eds.) *Theories of Hypnosis: Current Models and Perspectives*. New York: Guilford Press.
- Berger, P. I. and Luckman, T. 1967: *The Social Construction of Reality*. New York: Anchor Books.
- Cavalli-Sforza, L. L. and Cavalli-Sforza, F. 1995: *The Great Human Diasporas: The History of Diversity and Evolution*. New York: Addison-Wesley Pub. Co.
- Csányi, V. 1979: *Az evolúció általános elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csányi, V. 1980: *The General Theory of Evolution*. *Acta Biol. Hung. Acad. Sci.* 31, 409–434.
- Csányi, V. 1988: *Evolúciós rendszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csányi, V. 1989a: *Evolutionary Systems and Society: A General Theory*. Durham: Duke University Press.
- Csányi, V. 1989b: *Shift from Group to Idea Cohesion is a Major Step in Cultural Evolution*. *Futura* Vol. 8, No. 1, 36–42.
- Csányi, V. 1991: *Social Creativity*. *World Future* 31, 23–31.
- Csányi, V. 1992a: *Natural Sciences and the Evolutionary Models*. *World Future* 34, 15–24.
- Csányi, V. 1992b: *The Brain's Models and Communication*. In: Thomas, A. Sebeok and Jean Umiker-Sebeok (eds.) *The Semiotic Web*. Berlin: Mouton de Gruyter, 27–43.
- Csányi, V. 1992c: *Ethology and the Rise of the Conceptual Thoughts*. In: Deely, J. (ed.) *„Symbolicity”*. Lanham: University Press of America, 479–484.
- Csányi, V. 1994: *Etológia*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Csányi, V. 1996: *Organization, Function and Creativity in Biological and Social Systems*. In: Khalil, E. L. and Boulding, K. É. (eds.) *Evolution, Order and Complexity*. London – New York: Routledge, 146–181.
- Donald, M. 1991: *Origins of the Modern Mind*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dunbar, R. 1996: *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. London: Faber and Faber.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1982: *Warfare, Man's Indoctrinability and Group Selection*. *Z. Tierpsychol.* 60, 177–198.
- Lee, R. 1969: *!Kung Bushmen Subsistence: An Input-Output Analysis*. In: Vayda, P. (ed.) *Environment and Cultural Behavior*. Garden City, New York: Natural History Press.
- Mundinger, P. C. 1980: *Animal Cultures and a General Theory of Cultural Evolution*. *Ethol. Sociobiol.* 1, 183–223.
- Murdoch, G. P. 1967: *Atlas of Ethnography*. Pittsburgh: University Pittsburgh Press.

Big Deal-e az „új” New Deal, avagy hány a paradigma?

HOZZÁSZÓLÁS LADÁNYI JÁNOS-SZELÉNYI IVÁN „VÁZLAT AZ „ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM” ELMÉLETÉHEZ” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

HALMAI GÁBOR

A szerzők – ahogy azt tették már a *Kritika* 1995. decemberi és 1996. januári számában megjelent kétrészes cikkükben – ezúttal is a jelenkor államának három nagy politikai paradigmája között tesznek különbséget. Az első a Keynes által elképzelt, ma leginkább a svéd szociáldemokráciához kapcsolható jóléti állam, a második a Thatcher és Reagan nevével összefonódott neokonzervativizmus, a harmadik pedig az, amit elsősorban Bill Clinton és Tony Blair jegyeznek, és amit a szerzők „esélyteremtő államként” aposztrofálnak. Ladányi és Szelényi rögtön írásuk elején eléggé nem dicsérhető visszafogottsággal leszögezik, hogy el kívánják kerülni a normatív típusú érvelést. Vagyis nem egy ideális társadalom látomásából indulnak ki, melyből azután levezethető volna az általuk preferált „esélyteremtő állam” alternatívája, hanem éppenséggel létező politikai törekvések elemzése alapján próbálják tetten érni e harmadik paradigmát. Mindenekelőtt a „clintonizmusban” vélik felfedezni a törekvést arra az aktivista, neointervencionista államra, amely egyidejűleg kísérelte meg csökkenteni a költségvetés hiányát, és növelni a költségvetési beruházásokat, ezzel karcsúbbá és egyszersmind hatékonyabbá tenni az adóztató–költekező jóléti államot. Maguk a szerzők jellemzik úgy a jóléti állam eme radikális reformját, mint ami – legalábbis részben – a neokonzervatív gazdaságpolitika és a szociáldemokrata szociálpolitika egyfajta kombinációja.

De akkor vajon valóban beszélhetünk-e harmadik paradigmáról, vagy pedig inkább arról van szó, hogy Clinton egy vagy több csipetnyi gazdasági neokonzervativizmussal igyekszik elkerülni a klasszikus szociáldemokrata jóléti állam által elkövetett hibákat? Ha pedig így van, akkor nem azzal a jelenséggel van-e dolgunk, amit Heller Ágnes és Fehér Ferenc a modernitás ingamozgásaként írt le a jóléti állam és az önszabályozó piac között? Szerintük az inga fél évszázada leng e két szélső pont között anélkül, hogy elérte volna azokat. Vagyis sokkal inkább állandó elmozdulások jellemzik Clinton politikáját is – más volt az 1992-es győztes választási kampányban, mint az 1994-es kongresszusi kudarcot követően, és talán ismét más lesz az idei siker után. De még a „clintonizmus” címkéjével ellátott politika egyes elemei sem változtak egyidejűleg azonos

irányban. Miközben Clinton komoly sikereket könyvelhetett el a gazdaságban konzervatív elemek alkalmazásával, vagyis bal szélről középre húzódásával, addig az első ciklus kezdetén kudarcot vallott a hagyományos szabadságjogok egyes területein, az Amerikában baloldalinak számító hagyományos liberális felfogással, például a homoszexuálisok katonai szolgálata ügyében. Első elnöksége végén már ebben a kérdésben is középre tartott, midőn aláírta azt a családvédelmi törvényt, amely lehetetlenné teszi az azonos neműek házasságának elismertetését. Sőt 1995-ben az ún. kommunikációs illetlenségi törvénnyel egy olyan területen lépett fel a hagyományos szabadságjogok, mindenekelőtt a véleményszabadság korlátozása mellett, amelyet maguk a szerzők is az „esélyteremtő állam” egyik új szerepvállalásaként említettek korábbi cikkükben, nevezetesen az „információs szupersztráda” világában.

Még Francis Fukuyama, aki 1989-ben a „történelem végét”, a nyugati liberalizmus által gleichschaltolt új világrendet jövendölt, sem talál ma már semmi meglepőt abban, hogy a baloldal fő áramlata középre tart, magáévá téve a jobboldalnak az állam karcsúsítására vonatkozó törekvését. Bizonyos, hogy ebben „elévülhetetlen érdemei” vannak a Szovjetunió és a szocialista tábor összeomlásának, ami nemcsak a marxizmust diszkreditálta, hanem bizonyos fokig és időre a hagyományos szociáldemokrata jóléti államot is, a maga újraelosztó politikájával, amely a már amúgy is kedvező helyzetű társadalmi csoportokat részesítette előnyben. A szerzők hasonlóképpen jellemzik az államszocialista redistribúciót, amely szisztematikusan a magas státusú társadalmi csoportokat juttatta nagyobb eséllyel az államilag támogatott, vagy teljesen ingyenes javakhoz és szolgáltatásokhoz. Mégis, az államszocialista jóléti állam esetében ezt a torzulást nem tekintik olyan mértékűnek, hogy alkalmazhatónak tartsák Kornai János „koraszülött jóléti állam” kategóriáját.

Az „államszocialista koraszülött jóléti állam” gazdasági hatékonysági és költségvetési egyensúlyi megfontolásokból történő leépítésére irányuló mai törekvéseket a *Kritika*ban megjelent írásukban Ladányi és Szelényi a lehetséges posztoszocialista modellek közül a neoliberalishoz kap-

Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya a 2000/1996. decemberi számában olvasható.

csolják, melyet a „sokkterápiával”, az állami vagyon lehető leggyorsabb privatizációjával, a restriktív állami fiskális politikával, és az állam szociálpolitikai szerepvállalásának visszaszorításával (csak az önhibájukon kívül bajba jutottak megsegítése) jellemezzük. Ugyanebben az elemzésben a szerzők a magyarországi politikai elit gazdaságpolitikai hajlamait az amerikai Republikánus, illetve az angol Konzervatív Párt jobboldalának elképzeléseivel rokonítják. Ezzel szemben a magyar közvéleménynek a svédnél is erősebben baloldali, szociáldemokrata értékeket tulajdonítanak.

A szociálisan érzéketlen neoliberalizmus és az „adóztató-költokező” szociáldemokrata modell helyett ajánlják Ladányiék azt a szociálliberális programcsomagot, amely a liberális gazdaságpolitikát új típusú állami intervencionizmussal és szociáldemokrata társadalompolitikával egyeíti. Ezt ismétlik meg mostani opusukban, posztkommunista „új” New Dealnek nevezve ezt a modellt, mely elképzelésük szerint tehát a klasszikus szociáldemokrata jóléti állam és a poszt-neokonzervatív „új társadalmi szerződés” között félúton helyezkedik el. Érvelésük szerint a posztkommunista országokban a feladat nem lehet a jóléti kiadások radikális megkurtítása. Ehelyett a kollektív fogyasztás súlyát radikálisan csökkentő, a szegényeknek kedvező valóságos jóléti rendszer kialakítása a cél.

A magam részéről – persze mint gazdasági kérdésekben laikus – meggyőződhetem vagyok a szerzők által kínált modell előnyeiről, csak hogy nem tudok szabadulni a gondolatától, hogy Szelényiék ígéretük ellenére mégsem tudtak ellenállni a normatív típusú érvelésnek. Hiszen mintha modelljüket mégis egy általuk elképzelt ideálisnak vélt helyzetből kiindulva ajánlanák, ráadásul – ha jól értem – az olyannyira eltérő adottságokkal rendelkező valamennyi posztkommunista ország számára. Eljárásuk kicsit a frankfurti iskola élő klasszikusának, Jürgen Habermasnak kísérletére emlékeztet engem, aki 1992-ben megjelent *Faktizität und Geltung* című nagyszabású könyvében kidolgozta a maga diskurzuselméletét, megpróbálva egyesíteni a liberalizmus és a republikanizmus előnyeit, kiküszöbölve mindkét politikai filozófia hátrányos oldalait. A kérdés csak az, hogy az új, a normativitás ígérvényével megfogalmazott elmélet, amely mind a liberális, mind a republikánus modellekből vett át elemeket, más módon vegyítve azokat, mennyiben alkalmas problémák kezelésére. Ugyanez a kétely fogalmazódik meg Ladányi és Szelényi „esélyteremtő állam”-elméletével szemben is. Vajon nem túlságosan spekulatív-e ahhoz, hogy receptként szolgáljon a posztkommunista lacikonyhák újabb menüihez?

Ha csak Magyarországra tekintünk, a lehetséges paradigmák számát sajnos növeli a nem lebecsülhető gazdasági populizmus veszélye. (Úgy gondolom, a „clintonizmussal” szemben is megfogalmazódott ez az opció Buchanan és Perrot részéről, még ha a győzelem halvány esélye nélkül is.) Csakhogy nálunk ez a veszély nem kizárólag a szélsőjobboldal esetleges választási sikere kapcsán fenyeget, hanem bizony a jelenlegi kormánykoalíció egyes, nem lebecsülhető erői részéről is. Nehéz másképpen értékelni annak az alkotmánykonceptciónak az üzenetét, melyet a nyári kudarc után ősszel a parlament elé terjesztettek. Mint is-

mert, nyáron elsősorban azért vetélt el a koncepció parlamenti jóváhagyása, mert az nem tartalmazta a szociális államiság deklarációját, és az érdekegyeztetés mechanizmusait. A dokumentum elfogadását a kormány erősebb pártja hiúsította meg. Vagyis annak a pártnak a parlamenti képviselői, akiknek kormánya a stabilizációs csomagban – az ellenzék és a korporációk heves tiltakozása közepette – vállalta a szociális jogok bizonyos korlátozását. Külső szemlélő számára a történet további, nehezen követhető csavarja, hogy ezeket a megszorító intézkedéseket az az Alkotmánybíróság minősítette alkotmányellenesnek, amely korábbi gyakorlatában a Magyar Köztársaságot nem tekintette szociális államnak, a szociális jogokat pedig nem kezelte valódi alanyi jogokként.

Ezen előzmények ismeretében már kevésbé volt meglepő, hogy a most elkészült szabályozási koncepcióba az MSZP javaslatára került be az érdekegyeztetés és szociális partnerség intézménye, a Magyar Köztársaság szociális állam jellegére utaló passzus, valamint néhány új, bíróság előtt is érvényesíthető szociális jog.

Ami az állam szociális jellegére való utalást illeti, az önmagában nehezen értékelhető, különösen abban a puha megfogalmazásban, ahogy a koncepcióba került: „...a Magyar Köztársaság szociális állam: elkötelezett a szociális értékek iránt, és az állam alapvető feladatának tartja az állampolgárok gazdasági és szellemi jólétének elősegítését.” A szociális államiság viszonylag semleges voltára utal, hogy az NSZK 1949-es alaptörvényébe éppen a weimari alkotmány rossz tapasztalatai miatt elhagyott szociális jogok helyett került be. Csakhogy a legújabb magyar alkotmánykonceptió az állam szociális jellegének deklarálása mellett erőteljesen megnövelte a szociális jogok körét is.

Elképzelhető, milyen beleszó-lási lehetőséget kínálna az alkotmánybíráknak a gazdaságpolitika alakításába, ha az új alkotmány – ahogy a koncepció legutóbbi változata előírja – az alanyi jogok között sorolná fel a munkához való jogot, amely a foglalkozás és a munkahely szabad megválasztásának jogát jelenti, a munkaidő ésszerű korlátozásához, a rendszeres fizetett szabadsághoz való jogot, az egészségkárosodottak és fogyatékosok különleges védelmét. A jogok alkotmányos biztosítékai címet viselő fejezetben pedig a szöveg világossá teszi a jogok bírói úton történő érvényesíthetőségének lehetőségét: „mindenkinek joga van ahhoz, hogy emberi és állampolgári jogainak megsértése esetén a bírósághoz forduljon, ha megsértett jogai alanyi jogok”. Ezeknek a szabályoknak egyetlen olvasata, hogy minden munkanélküli a bíróságtól kérhet munkát, és minden dolgozó ugyancsak a bíróságon követelheti saját munkaidejének ésszerű (?) korlátozását. Az Alkotmánybíróság pedig minden esetben alkotmányellenes mulasztást állapíthatna meg, ha egy jogszabály nem garantálja ezt a perlési jogot. Feltehető, hogy a szocialista politikusok nem arra gondoltak, hogy az állam a közmunka-kötelezettség előírásával teljesítse alkotmányos kötelezettségét.

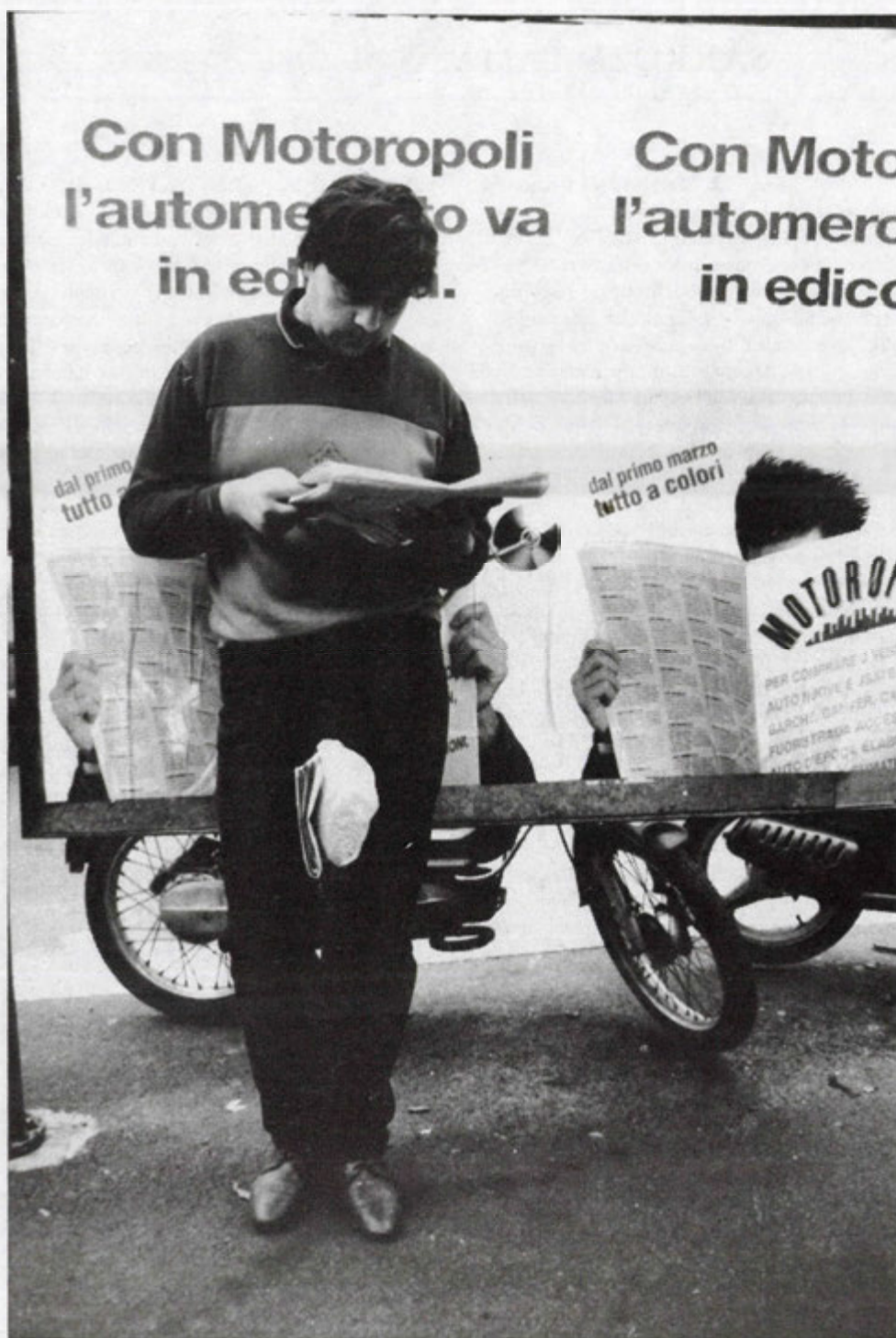
Ilyen messzire a jogállami alkotmányok egyike sem merészkedik. Még azok sem, amelyek a hagyományos jóléti állami paradigma alapján készültek. A gazdasági, szociális jellegű jogok – bizonyos minimumtól, például

éppen a létminimumhoz való jogtól eltekintve – a magukat szociálisnak tartó államokban is a politika kompetenciájába tartoznak. Ha nem így lenne, akkor az alkotmány a legolcsóbb szociális demagógia kiszolgálójává silányulna.

Ugyanerre az eredményre vezetne, ha az alkotmányörök alkotmányellenesnek minősíthetnének minden olyan engedhetetlen gazdaságpolitikai intézkedést, amely a szociális partnerek ellenkezése dacára született, hiszen az ér-

dekegyeztetés alkotmányos követelménnyé válna a koncepció szerint.

De erről az alternatíváról legalább elmondható, hogy a modernitás Heller–Fehér-féle ingamozgásában a jóléti állam és az önszabályozó piac két szélső értéke között marad, még ha nagyon megközelíti is az előbbi szélső pontot. Félő viszont, hogy a jobboldali populizmus zagyva gazdaságpolitikája leírhatatlan pályára lendítené az ingát. És akkor a szerzők is fogalmazhatnák az újabb paradigmát.

Az államkapitalizmus veszélyéről

HOZZÁSZÓLÁS LADÁNYI JÁNOS-SZELÉNYI IVÁN „VÁZLAT
AZ »ESÉLYTEREMTŐ ÁLLAM« ELMÉLETÉHEZ” CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

SÁRKÖZY TAMÁS

A szerkesztőség felkérésére véleményemet az alábbiakban foglalom össze:

Ladányi János és Szelényi Iván a *Kritika* 1995/12. és 1996/1. számában a posztkommunista országokra nézve állított fel három modernizációs modellt, nevezetesen az „autoriter”-t, a „neoliberális”-t és az általuk „szociáldemokratá”-nak nevezett ideáltípust. Ezek közül Magyarországon az utóbbit javasolták megvalósítani, amely az állam aktív szerepén alapuló valós jóléti állam kiépítését jelentené. A Hankiss Elemér által szervezett „Találjuk ki Magyarországot”-program 1996. áprilisi „Sztétizált társadalom, avagy lehetséges-e még társadalmi szerződés” című vitafórumon a szerzők jelenlétében próbáltam vitatni ezt a sajátos „posztkommunista New Deal”, mely tartalmilag igen közel áll ahhoz az esélyteremtő-beruházó államhoz, amelyet a 2000 decemberi számában a szerzők már mintegy világmodellként fogalmaznak meg, mely a jóléti államon és a neokonzervativizmuson egyaránt túlmutat.

Ladányi-Szelényi tanulmánya igen elgondolkasztó, különösen akkor, ha a kategóriákat jóval erősebben kiugrató német változatban, a *Transit* című folyóirat a jóléti állam problémájának szentelt 12-es számában Ralf Dahrendorf és Kornai János tanulmányával együtt olvassa az ember. Ugyanakkor a modellekkel, illetve a Magyarországra javasolt megoldással változatlanul nem értek egyet.

Mindenekelőtt meglehetősen vitathatónak tartom a modernizációs modellek aktuális politikai irányzatokkal való összekötését. Nem hiszem, hogy a jóléti állam koncepciója „tradicionálisan baloldali” avagy „szociáldemokrata”, a neokonzervatív (néha neoliberális) koncepció pedig „tradicionálisan jobboldali”-ként lenne jellemezhető, és azt sem hiszem, hogy a „clintonizmus” szociáldemokrata politikaként értékelendő, ha egyáltalán lenne valamifajta clintonizmus. Fejlett jóléti államokat – például Skandináviában és Németországban – szép számmal kormányoztak konzervatív, illetve kereszténydemokrata pártok is. Függetlenül Reagan vagy Thatcher neokonzervatívnek nevezett politikai irányvonalától, az USA vagy Anglia azért még fejlett jóléti államok maradtak. Tekintet nélkül a neokonzervatív (neoliberális) elméleti irodalom '80-as évekbeni reneszánszára, a Thatcher-Reagan-féle privatizáló-liberalizáló-dereguláló irányzatokra, a jóléti állam bizonyos

túlhajtásainak lefaragására (ezekről az alaptanulmány is beszámol: „adóztató-költségek” állami bürokrácia), a neoliberális állammodell sehol sem valósult meg teljesen az utóbbi fél évszázadban (sem Európában, sem Amerikában). Sőt az állam állandósult (bár kisebb ciklikus visszaesésekkel tarkított) növekedése figyelhető meg, akár a közkiadások, illetve a közterhek növekedését, akár az állami szervek, illetve a közalkalmazottak számának emelkedését vesszük figyelembe. A brit kormány 12 év alatt a nemzeti vagyont kb. 10%-ára kiterjedő állami szektor 10%-át sem privatizálta, a brit állam hatalmas nagyzüzem maradt Thatcher asszony kormányzása alatt is.

Azzal persze tele van a világsajtó és a szakirodalom is, hogy a jóléti állam válságban van. Válságát egyik oldalról részben saját fogyatékoságai, részben a demográfiai forradalom (előregedés), részben a fejlődő világból történő megállíthatatlan bevándorlási hullám okozza – ezt a Ladányi-Szelényi-cikk mesterien leírja. Másik oldalról (és ez sokkal veszélyesebb) a válság egy globalizáció okozta új típusú világgazdasági versenyhelyzetre vezethető vissza: a nemzetközi fináncszektor, a repülő pénzpiac uralmára, a transznacionális óriásvállalatok szuverén államokkal szembeni fellépésére, a távol-keleti robbanásszerű gazdasági fejlődés kihívására. Nem valamifajta neoliberális ideológiától hajtva, hanem nagyvállalataik világgazdasági versenyképességének erősítése érdekében kénytelenek a nyugat-európai államok az adóterheket csökkenteni, és ezáltal szükségképp a szociális kiadásokat redukálni. Ez tehát szükséghelyzet, és nem ideológia.

Nem helyes azonban egyfelől a globalizáció, a „turbókapitalizmus” valós veszélyeit mértéktelenül eltúlozni, másfelől a jóléti, illetve a nemzeti államok bukásáról beszélni. Komoly válságjelenségek vannak, de az államok kezdenek alkalmazkodni az új helyzethez. Az európai kis országok nemzetköziesedésének eredményeként – a távol-keleti kihívással szemben – születőben van (minden vita, veszekedés, visszaesés ellenére) az Európai Egyesült Államok. Kormányközi pénzüzetek jönnek létre, szigorodnak a nemzeti és nemzetközi bank- és tőzdeszabályok, a pénzpiaci versenyszabályok, növekszik a fúzió- és konzernkontroll. Az államok modernizálódnak, felkészülnek a globális fináncnövekedés és a multina-

Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya a 2000. decemberi számában olvasható.

cionális szupervállalatokkal való konfliktusos együttműködésre.

Állítom ezért: a fejlett polgári országokban egyszerre folyik (persze különböző arányokban a változó körülményekhez és politikai feltételekhez igazodva, továbbá időszakonként, ciklikusan)

– az eddigi jólét fenntartására, az ún. lakható társadalom, a közbiztonság garantálására irányuló, illetve a társadalom számára széles körben szolgáltatásokat nyújtó állami tevékenység és

– a piac lehetőségeit bővíteni kívánó, az államapparátus öncélú növekedését gátló privatizáló-liberalizáló-dereguláló állami tevékenység.

A fejlett polgári állam mindig is aktív volt, az állam az elmúlt évszázadban igazán beruházó államként viselkedett, bizony sokszor a technika uraként járt el. Támogatta a humán tőke, a csúcstechnológiák kialakítását (igaz: az utóbbit zömmel nem a környezetvédelem, hanem a fegyverkezés területén). A legkonzervatívabb kormány is igyekezett bizonyos mértékben *Mittelstandpolitik*-ot folytatni, a középrétegeket erősíteni. Vagy: minden olasz kormány törekedett Szicíliát egy kicsit felhozni, közelíteni Észak-Olaszországhoz. A társadalom teljes szétszakadása semmilyen kormányban, politikai erőnek, a nagytőkének, a fináncoligarchiának, a multiknak sem érdeke – a gazdagok gyerekeit rabolják el a nyomorból kitenyészett terroristák, és nem a szegényekét.

A Ladányi-Szelényi-cikkben említett „esélyteremtő-beruházó állam” tehát nem önálló állammodell, hanem a modern állami működés egyik alaprendelése, amelyet a globalizáció, a megváltozott társadalmi-gazdasági feltételek között másképp kell a kormányoknak követniük, mint eddig. Nincs olyan kormány, amely elvi ellensége lenne a gazdasági növekedésnek, amely öncélúan húzná meg a nadrágszíjat.

Egyet azonban nem lehet elfelejteni: Nyugat-Európában és Amerikában egyaránt és változatlanul polgári társadalomról beszélünk, amelyek alapja a szabad individuum, a magántulajdon, a piaci verseny. Ebben a társadalomban a beruházó, az aktív, a humántőkét és a csúcstechnológiát támogató, a szociálpolitikát aktívan űző állam csak kiegészítő tevékenységet tölthet be, *nem államkapitalizmusról van tehát szó*. Nem lehet a gazdaságban az állami tulajdon, illetve az állami redistribúció az alapvető, a non-profit humán szférát nem lehet „leállamosítani”, a kultúra, a tudomány, a sport alapvetően autonóm priváttevékenység, a piac szabad magánvállalkozók önfelelősségű versenye. Az állam tehát nem nőhet rá a társadalomra sem Amerikában, sem Nyugat-Európában, illetve ha az államapparátus önerősödése veszélyessé válik, azonnal megkezdődik a tág értelemben vett privatizáció.

Ezt az elvet különösen a volt szocialista országokban kell hangsúlyozni, ahol nagy az államkapitalizmus, azaz valamifajta félállami-félpiacon társadalmi-gazdasági rendszer intézményesülésének veszélye. Sok volt szocialista országban, például a Szovjetunió utódállamai többségében vagy a Balkánon nincs is nagyon más reális lehetőség – ezekben a valóban posztkommunista, valóban szétzilált társadalmakban. De Magyarországnak, Szlovéniának, Csehországnak, vagy egy-két balti államnak elvileg lehe-

tősége lenne egy valóban polgári, „autonóm civil társadalom – autonóm piacgazdaság” modellre áttérni, közeledve a fejlett nyugat-európai államokhoz. Ez az autonóm társadalomgazdaság azonban nem alakulhat ki a szocializmus paternalista államának fenntartásával, az államfüggő, zömmel állami tulajdonon alapuló gazdaság és non-profit szféra konzerválásával. Kelet-Közép-Európában először a független magántulajdonosi szféra, a független magánvállalkozás, az államtól elkülönült önálló humánszféra New Dealjére van szükség, és nem az államapparátus uralmának új formákban – például közjogi szervezetek, köztestületek és közalapítványok útján – való átörökítésére-átmentésére.

Érthető a vágyakozás a szocializmus ingyenes egészségügyi ellátása, szociálpolitikája, ingyenes vagy rendkívül alacsony árú kulturális, sport-, oktatási stb. szolgáltatásai iránt. De hát ennek ára volt: a hatalmas burkolt munkanélküliség, alacsony bérek, a munkakultúra teljes leromlása, végső soron az, hogy a szocializmus képtelen volt a versenyt tartani a fejlett kapitalista világgal, és összeomlott. Egyszerűen ténykérdés, hogy Magyarországon az elmúlt húsz évben gazdasági teljesítménnyel alá nem támasztott, és ilyen értelemben igenis koraszülött jóléti-humánusztartó államot működtettünk. Abban persze igaza van a szociálpolitikásoknak, hogy a magzatot nem szabad megfojtani (ténylegesen, minden neoliberális közgazdasági szólam ellenére nem is fojtjuk meg, hiszen az államháztartási reform a Bokros-féle hiszterizált programok ellenére lényegében papíron maradt), de azért örökre inkubátorban sem maradhat. Az államnak olyan feltételeket kell fokozatosan teremtenie, amelyek alkalmasak az egyszerre lerobbant és pazarló, eltorzult jóléti-nonprofit-humán rendszer modernizálására. Az állam az üzleti világgal együttműködve tegye lehetővé, hogy a koraszülött önerőből fejlődhesen, kiléphessen a valódi életbe, önálló, autonóm létre legyen képes. Szerintem csak olyan állami egészségügyi és szociálpolitika, kulturális-tudományos-oktatási és sport-, azaz humánpolitika lehet Magyarországon hosszú távon sikeres, amely összeegyeztethető a modern piacgazdasággal, a teljesítmények fokozásával.

Bizony mindenkinek meg kell tanulnia magáról gondoskodnia, azaz autonóm módon élnie. Az esélyeket mindenkinek magának kell kihasználnia. A kultúra, a tudomány, a sport stb. nem az államért van, hanem önálló civiltevékenységek. Ebből még nem következnek a piac abszolút uralma, az állam teljes passzivitása, a kultúra lealacsonyítása. A szocializmus romjain keletkező új magyar államnak először pénzügyi stabilitást kell teremtenie, és hozzájárulnia a gazdasági növekedés megindulásához. Ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan, gazdasági teljesítőképessége függvényében az államnak támogatást kell nyújtania a „veszteseknek”, a „lemaradóknak”, a „rászorulóknak”, hozzá kell járulnia a társadalmi különbségek mérsékléséhez, beruházástámogatással csökkentenie kell a munkanélküliséget, támogatnia kell a kultúrát, a tudományt, sportot stb. De ez egyfelől gazdasági teljesítmény nélkül nem megy, másfelől a beavatkozás csak kiegészítő-segítő-korrigáló jellegű lehet, a lényeg a gazdaság, a humánszféra önfejlődése, még átmeneti veszteségek elviselése árán is. Az átalakulási folyamatban sok valós érték sajnos

szükségképp elpusztul, de már megindult az új értékek keletkezése.

Véleményem szerint ezért a modernizálási irányzatokat másként kell ábrázolni. Az egyik csoportba a fejlett polgári demokratikus államok tartoznak, amelyek az eddigi szolgáltató-jóléti államot korszerűsítve igyekeznek a globalizáció kihívásához alkalmazkodni. A másik csoportot a volt szocialista országok többsége, illetve Kína képezi, amelyek egy sajátos államkapitalista rendszer kiépítésén fáradoznak. Végül a harmadik csoportba a valóban fejlő-

dő része tartozik a harmadik világnak, olyan ázsiai, dél-amerikai, afrikai országok, amelyek az autokrata államrendezkedés mellett erősen liberális piacgazdasággal próbálkoznak felzárkózni, illetve a fejlett világot megelőzni (korábbi példa Japán, most Thaiföld, Szingapúr, Indonézia, Mexikó, Brazília, Dél-Afrika stb.). Nekünk, magyaroknak az európai integráció pereméhez tapadva lehetőleg egyre jobban az első csoporthoz kellene felzárkoznunk. Tudniillik van egy negyedik lehetőség is: a teljes lemaradás.

Zalán Tibor

A SZOMJÚSÁG NYELVÉN

Petőfi S. János koszorúgyűjteményébe

(Alkonyati vernisszázs)

mészfalban Homályos patkánylyukak
befelé Táruló boltozat fakó
alkonyati vernisszázs Arcukat
ronggyal lefedik Árnyukon hintaló

lép át A szentek Nyomában huzat
kever pernyét Kereng az űrben Hajó
árbocán gyermek Semmibe mutat
ó Jel mely mégiscsak Hiába való

akár A létre visszapergő méz
hallgat De minden homályból Ő néz
át a Hatalmas arcú zabál Földet

lombok között Száraz neszező kéz
matat Aláhull az elvesző Rész
a lélek Járatai eltömődtek

(Arcodhoz mászik)

a lélek járatai Eltömődtek
már Homok pereg lágy lepedőre
S hangyák nyála csak Kevés erőre
lenne Szükség a horizontig Jönnék

előre A lények Zabálnak földet
jajgatás Alvad elmerül Kőbe
olvad a karja felvésve Bűne
szétárad rezgő Csápok erőlködnek

följebb Csontból az emlék Kiválik
 mögéje ért Illatok lefödnek
 s Halottan néz foszlik Szét a másik

esik a lélek Ázik lehet Könnyebb
 a mondhatatlan Arcodhoz mászik
 úrpor és eső Ütődik a ködnek

(Lebontogatja csontját)

úrpor és Eső ütődik a ködnek
 Vér fölszivárog Izmok erőlködnek
 mélyben Hangyák áradnak a hajnal
 repedésein Letakart arccal

a halott Lány hever Verejtékcseppek
 dermednek a combján Haját a földnek
 adja szétvágott Szemén tompa zajjal
 át a kép zuhan Magára hagyja

a látvány Az emlék Lebontogatja
 csontját az Érzelmek könnyű Fogatja
 a kisgyermekkel Száll tépelt utat

szánt A kerék minden Vad fordulatra
 felsír és ölében a halott Apja
 feltartott ujj a semmire mutat

(A kő fogadja)

feltartott ujj Semmire mutat
 ott Van és talán már Nem lesz ott soha
 nincs a szeretetre Sem többé oka
 verdeső Szárny a fölsértett tudat

kutatja Mi vetette sorsukat
 oda Az agy lágy lüktető Kocsonya
 loccsan ahogy A kő fogadja Csoda
 sincs eső Veri a patkánylyukat

férgek kara Lapedőn felugat
 keze Lelóg a földre Titkukat
 kibontja Felhasad kihül Nagykabát

verdes Ledönti a korhadt szilvafát
 valami Fény a partról még Odalát
 betemette már a hó Az utat

(Bemozdul a képbe)

betemette már a hó Az utat
 sötét lökés A testre mért ütés ez –
 sikoly Zuhanás s utána Mozdulat
 felé Egy félhalott ahogy Felébredt

a fény Kötelén a pók vár Tucat
 nyi áldozat Szeme rámered Tépked
 ködöt Beborítja könnyü ámulat
 előre dől Akár ha lusta részeg

hajó Fedélzetén egy zongorahúr
 bemozdul A képbe a gyűrűk árnya
 sokáig áll Csak áll és néz Utána

ez hát A kis belezők arany Kora
 sötétben – a kéz magára Húz földet
 odafent akasztott Varjak zörögnek

(Einstein-éj)

odafent akasztott varjak Zörögnek
 Einstein-éj – kockát vet Istenkéz Följebb
 szétszórt zsetonok A csillagképek

mögül arca Rámered a világra
 nézi elejti Többé nem csodálja
 rálép álmában Felsír a gyerek

kint Kutyaugatás emléke Szítál
 karja Bénán lelóg A lábainál
 a mélység Kékvörös pora kereng

akár A nyugati szél Nyomában tél
 nyomában sár meghal Mire odaér
 a párnán Csak dermedt hamusziget

a száraz Mákgubók egyre zörögnek
 átszivárog vére Arccal a ködnek

(Semmivel teli)

átszivárog vére arccal A ködnek
 tétova hideg nyúllábak Ütődnek

oldalához a hangok Beleégnek
 a dörrenésbe Kilógó nagy fércek
 hósávok feketén Jajdult a föld

nyomán Föléje kerül És csak mintha
 mosolyog Ingét lefosztja Hajtja
 a tűzbe És felnevetnek Lángok

között Bágyasztó hullám merül Átcsap
 húsában rázkódik Ébred Az állat
 szimatolva Fölemeli orrát

nézi Gyöngéd terror Ahogy emeli
 átnyúl rajta Öle semmivel Teli
 selymek Homályában patkány Matat

(Felhúzott térdel)

selymek Homályában patkány Matat
 szemét között Felhúzott térdel Sújja
 a Szívnek meg kell halnia Hanyatt
 fekszik Beomlott is Az idő Kútja

csobban Homályhoz ér A pillanat
 kitárul Fordul Megérinti újra
 szétporlad Szemhéja mögött falak
 hidege és A fejét belefúrva

borzong Az oszlopsoron túl a szárny Ráng
 a múlt Egy pillanat és szétszéled
 mégis Romlott napfelkelte-kék Hátrébb

nyúl Kezéhez ütődnek a fényes
 drótok Teste a holt vásznanon Átéig
 leng Az inga szétrágja A létet

(Szétrágja a létet)

leng az inga Szétrágja a létet
elsuhan A vonat égő tájon Fut
át Porcelán éjszaka kísértet

kereng szél Ropogtat lassú szenet
a Hiány közben Elrohasztja Húsát
belepik Nagyfejű ezüst legyek

homály Ereit dagadt kötelek
átragozzák A felé borult éhség
nyelvén Matt hideg szívének Mered

hosszan Feloldódik a pillanat
szénmorzsán Csikorog az elfolyt Fénycsík
peremén lóg Nem ér oda Marad

végül feléje Nyúl felsír A másik
merül s Az arca zöld Holfényben ázik

(Beleégett zuhanás)

merül s Az arca zöld Holfényben ázik
kihűlt szivarhamu Ablak Peremén
remeg Alánéz szédül és ha bármit
lát – Isten Kioltja benne a reményt
a sáros deszkákon Megolvadt szögek
Szétszorognak Mennyei ólomöntés
keserű füstje Árny tömjént töltöget
a résekbe Arca nyitva Szárny fönt és
a beleégett zuhanás Rajzolat
a kőben Mintha értené Pedig csak
álmodja vagy Éli és még A vonat
is majd A közelgő forró Kavicspad
óceándörgésbe fulladt Részlet
:meredő Vasak közt vezetékek

(Elfordul benne)

meredő vasak közt Vezetékek
alvadt árnya A falban Patkányjárat
huzat Surran sikoltva Felébred

Szégyen-méz Nem tudja milyen Vétek
borít mögéje Szikár homály-árnyat
elborzad Bár édes Mit elé tesz

le Fölemelné mozdul Leejti
megreccsen Elfordul benne A váz is
fluoreszkál akár Cipőpertli
melynek végén ott Fityeg London Párizs

látta Nem látott semmit És ennyi
fulladt nyakon a Forró kavics-kláris
akad az ágra bodza Belengi
kényes testében Lassú halál Játszik

(Homályt fal)

kényes Testében lassú halál Játszik
a kihalt utcákon Megáll És lépked
ismét Mögötte fehér visszhang Vérpad
árnyéka Ropog mélyen mintha Másik

motoszkál Rátalál végül A holdra
denevér tapad Homályt fal a szája
még nem sejtí Az egész üres Forma

előredől Haján lét finom korma
Csukott halak És vergődés Utána
bámul Esését nincs aki Fölfogja

a sárast Visszatér mögötte Ébred
emelkedő térben A gyermek mászik
át markában Véres fog Már látszik
mancsa Rezzzen emeli a létet

(Emeli a létet)

Mancsa rezzzen emeli A létet
párába vonja Száján hab s vér Játszik
s halál Követi amerre lépked
vár Felhasadt horizontnál A másik

elvéti útját Utána mordul
oldalt húzódik Vissza fájás éri
kedvetlenül Kortyol még a borból

nem jut el Mégsem a megemelt létig
 hunyorog Tudja A vak dombon Túl
 már nem lesz így Hát nem is játssza végig

majd Átszakadt vásznon hideg Képek
 üregek Később fogja el a pánik
 csak Szájában hangyák Nevetgélnek
 oldalán mart seb Nem jut el odáig

(Romkert a képen)

oldalán mart Seb nem jut El Odáig
 fekszik Szétszivárog esőverésben
 szimatol Nyög a másik kettő Párzik

beég a széle A romkert A képen
 mertül Szédület elfog alig Látszik
 sovány Vállá homályt mereget Éppen

törött szobrok Szomjan szökőkutak
 permete szítál Sebre kötésre
 mögötte áll de Nem veszi észre
 földet Húz rá Elvonja arcukat

fölmered menedék után Kutat
 kirajzolódik Végső szökése
 nincs Kapaszkodik Rácsüng a létre
 mészfalban Homályos patkánylyukak

(LASSÚ HALÁLT JÁTSZIK)

MÉSZFALBAN HOMÁLYOS PATKÁNYLYUKAK
A LÉLEK JÁRATAI ELTÖMÖDTEK
ŰRPOR ÉS ESŐ ÜTŐDIK A KÖDNEK
FELTARTOTT UJJ A SEMMIRE MUTAT

BETEMETTE MÁR A HÓ AZ UTAT
ODAFENT AKASZTOTT VARJAK ZÖRÖGNEK
ÁTSZIVÁROG VÉRE ARCCAL A KÖDNEK
SELYMEK HOMÁLYÁBAN PATKÁNY MATAT

LENG AZ INGA SZÉTRÁGJA A LÉTET
MERÜL S AZ ARCA HOLDFÉNYBEN ÁZIK
MEREDŐ VASAK KÖZT VEZETÉKEK

KÉNYES TESTÉBEN LASSÚ HALÁLT JÁTSZIK
MANCSA REZZEN EMELI A LÉTET
OLDALÁN MART SEB NEM JUT EL ODÁIG

Richard Londrville

FORTINBRAS A LOVAGJAIHOZ

Jót ígér, hű vazallusok, felettébb jót ígér.
Dánia oly könnyen hullt ölünkbe, amint
szunnyadó tyúk alól szolgáló tojást,
vérünk nem hullott, nyilunk sem röppent:
De jutalmunk élvezni már ravaszságot kíván.

Faragatlan népség ez a dán, büszke,
még ha büszkeségre okot mit sem ad,
siránkozó, alantas tele enmagával.
Drága, halott királyunkról nyafog szüntelen.
Velük éreznék talán, ha tudnám,
kit is gyászolnak voltaképp.

Hamlet halott, mondják. Így van jól.
Okkal gyűlöltem a durva gazt
mindazért, mit elvett tőlem ádáz
harcosaival. Nem az a Hamlet, mondják,
hanem az ő fia. Hát nem mindegy nekem?
Szívem nagy; gyűlölhet emberöltőkön át.

Claudius, akit most megvetnek,
tán még fajtája legkülönbje volt.
Tudta, mit akar és meg is szerezte azt.
Én inkább a férfiarcot szívelem,
de hozzá nem köt sem eskü, sem hit.
Méreg sok vizsálytól óvhat meg államot:
S nem lévén túl régimódi, megértem,
egy jó királynál elkél a jó patikárium.
Mondják, szerette Gertrudot. Meglehet,
de én dörzsöltebbnek tartom ennél.
Politikus dolog az özvegyet elvenni;
a rongyos csöcselék erre figyel, míg
az ellenállás bugyrait felszámolják.

Richard Londrville kortárs amerikai költő, műfordító, 1992-ig, nyugalomba vonulásáig, az angol nyelv professzora New York állam egyetemén, Joyce és Yeats munkásságának, valamint a modern ír irodalomnak a szakértője. A *Fulladásóra* a *Wordsmith* 1991-es tavaszi számában jelent meg *Drowning Lesson* címmel. A *Fortinbras a lovagjaihoz* (*Fortinbras to his Knights*) egy készülő „Shakespeare-ciklus” legújabb, először most megjelenő darabja.

Ez a morcos Horatio sem sokat segített.
 Gyilkosságról s intrikákról szőtt mesét,
 mintha ő lenne az első, aki rájött:
 az ember áhítja, mit barátja élvez.
 Az efféle könyvmolyt nem tartom sokra,
 folyvást a lét láncairól fecseg,
 meg természetjogról. Természetjog!
 Mi lenne természetesebb, mint elvenni,
 mit nem becsül a gyenge, s védtelen hagy?

Ez az új hitük a ludas, úgy gyanítom.
 Elüldözték jó öreg Thort és villámaint,
 s most vallnak holmi asszony-nyafogást
 szomszédi szeretetről. Ez egyszer
 én is ingatom fejem és elszomorodok.
 Mi haszna megzavarni őket, míg vérük forr.
 Tanácsaik most azt hirdetik, én öröklöm
 joggal a trónt. Nem tudom, miképp, s hogyan,
 de tudok annyit, bölcsességük ne vitassam.
 Idővel majd lehiggadnak, és királyuktól
 megtanulják, mely istenekben bízhatnak.

Addig is, ez egy kellemes föld,
 zavarodott lakóitól eltekintve.
 Milyen kár, hogy az utolsó véres
 orgiában nem maradt egy királyi
 fehérnép, kit nőül vehetnék.

Sebaj. Majd hozunk egyet, s kimondjuk,
 ereiben a szent Elsinor vére folyik.
 Elsőszülött fiunk, a népnek tetsző hit
 tanácsát követve, a Hamlet nevet kapja.
 A történelmet imigyen rászédjük, s a nép
 már egy emberöltő múltán feledi,
 kinek vérében gázolt Fortinbras, hogy
 kihívás nélkül Dánia trónjára üljön.

FULLADÁSÓRA

Mikor megláttam vízen jární,
 bevallom, néztem egy nagyot.
 „Trükk az egész”, gondoltam,
 tükrök, vagy kövek a felszín alatt.
 „Rohadt jó”, mondtam. „Hogy csinálod?”
 Széleset mosolygott és a fejére koppintott.
 „Itt van az egész, pajtás.” Majd tapicskált egyet,
 a lábujjai közt freccsenő víztől

megrezzentek a sütkérező békák,
fenekük billegett a hullámzásban.
Orromat vakargatva adtam a
közönyöst. „Meg tudnál tanítani?”
„Nem t'om, haver.” Megböccintett egy liliomot
lábujjával. „Azt hiszem, nincs megengedve.”

„Nincs megengedve? Na ne, majd pont neked mondanák ezt?”

Vállat vont és kézen fogott. Hű!
Olyan volt, mint a villanypásztor érintése,
amikor Appletonék legelőjén vágtam át.
Megrázta hosszú haját, felhúzta vállát
és összevonta szemöldökét. „Koncentrálj, fiam.
Mondd a lábadnak: nem elmerülni.”

Ránéztem kétkedőn.

„Bizony”, mondta, „jól értetted.”

Az ördögbe is,

valakiben meg kell bízni. Azt gondoltam,
„Ne merülj, láb” és a tóba léptem,
még mindig a kezét fogva. „Azt hiszem, ráéreztl”,
mondta, és elengedett.

Furcsa érzés,

nem ruganyos, vagy szívacsos, mint hinnéd,
de nem is olyan, mint bármi, amit valaha
a lábad alatt éreztél – ki kell próbálnod.
„Jézus”, mondtam, „ez óriási.”

De amint megfordultam,

már csak köröket láttam ott,
ahol finom köntösében elmerült,
karikába görbedt hüvelyk- és mutatóujjával
jelezve, hogy oké.

Én nem állítom,

hogy vagyok olyan jó, mint ő volt,
bár, ha akarod, adhatok leckéket.
De most éppen remekül szórakozom,
amikor napos augusztusi délutánokon
a Háromnyereg-tó nádasából előbújva
a pecázókhoz sétálok, akik bevont
evezőkkel ladikjaikban szunyókálnak,
kalapjukat szemükbe húzva a fény ellen,
és elnézem arcukat, amikor finoman
a vállukhoz érek és megkérdem, „Van kapás?”

FORDÍTOTTA GÁBOR GYÖRGY

A 2000 kulturális ajánlata

EUROPICA VARIETAS

A 2000 ÉS AZ OSIRIS KIADÓ
KÖZÖS SOROZATÁBAN
MEGJELENT AZ

OROSZ TÖRTÉNELEM
CÍMŰ MONOGRÁFIA.

I. KÖTET

MIHAIL HELLER:
**AZ OROSZ BIRODALOM
TÖRTÉNETE**
(A KEZDETEKTŐL 1917-IG)

II. KÖTET

MIHAIL HELLER – ALEKSZANDR
NYEKRICS:
**A SZOVJETUNIO
TÖRTÉNETE**
(1917–1991)

EUROPICA VARIETAS

Kontra Ferenc Felhőszakadás

Nem is kötötte őket össze más, mint ez a feketeség, amely rájuk telepedett: nem is annyira az öltözékük színe, hanem a belőlük sugárzó, nyomasztó sötétség tette kettőjüket még gyászosabbá. Nem ültek egymás mellett, mégis látszott rajtuk, hogy összetartoznak.

A férfi egy távoli fát figyelt, mintha ismerős lett volna valahonnan, egy század eleji könyvből, amely a fajtákat sorolta fel, onnan rajzolta át mindig újra azt az egyet. Nem is tudott az iskolában másmilyent rajzolni, csak ugyanazokat a féltérpeszben nőtt ágakat, melyeket begyakorolt: mert a platán volt a legszebb, tenyeresen tagolt, szabályos leveleivel és lecsüngő virágzatával. Ez lett aztán a saját telek, saját ház első fája.

Várakozás és keserűség kérgesedett rá. Pedig gyönyörködni akart benne, azért ültette a ház elé, hogy az ablakból látni lehessen. Mintha minden feszültségnek a fa lett volna az oka, kivetítették rá, valahányszor kipillantottak. Mert már nem igazán akarták látni egymást. Nem nyújtottak egymásnak menedéket. A fa pedig idegesítően állhatatos volt szimmetrikus leveleivel, végigszállingózta az őszt, és nem történt semmi. A fia egyre türelmetlenebbül emlékezett vissza a gyerekkorára: annyiszor kértelek, hogy körtefát ültess ide, az illetett volna a dombokhoz, az otthon melegét árasztotta volna, mert egy gyümölcsfa mindig szép: akkor is, ha kivirágzik, akkor is, ha terem, csak nekünk volt platánunk, és ezt a környéken nevetségesnek tartották. Felpanaszolta az apjának, hogy mennyire utálta a tengert, mert ott felbomlott a családban megszokott rend, fapados vonaton rázkódtak egész nap, izzadságuk egybeolvadt az ismeretlen útitársakéval, akik egymás orra alá dugták a pálinkásüveget; a szemforgató, kétszínű rokonok pedig nyaranta készségesen falaztak, hogy megcsalhassa a feleségét... ez jutott eszébe a spanyol ládáról... mielőtt kikötött a hajó, elszabadultak a kutyák a városban. Feljött a víz egészen az udvarig. Anyád már alszik, ne beszélj hangosan! Olyan boldogan hoztad ezt a ládát, mintha tele lenne kincssel, holott üres volt. Üres! Hazudtál nekünk, folyton hazudoztál, az a tenger nem is a miénk volt!

Villámlott, és ettől mintha egy ostor vágott volna végig az autóbuszon: a padlóról por cikázott felfelé, mintha alatta titkos források bugyogtak volna. Közelebb hozta a vihart a sebesség, a következő percben már a szakadó eső hasogatta a tető bádoggját.

Nyúljon már föl, maga eléri, dőlt előre a szemüveges nő, hogy elkapja a férfi tekintetét. Befröcsög a víz, nézze, így bőrig ázunk!

Mintha nyitott szemmel aludt volna. A felesége átnyúlt, hogy megérintse a karját.

Persze, bólintott készségesen a férfi, felállt, és egyetlen mozdulattal visszahúzta a tetőablakot. Mindenki odanézett a csattanásra. Zavartan ült vissza a helyére.

Nem szeretném, ha foltot hagyna a blúzomon, ahogy csöpög le, csupa sár..., kezdeményezte a beszélgetést a szemüveges nő.

Még jó, hogy a feketén nem látszik meg, mondta egykedvűen az asszony.

Persze, aki onnan jön, annak van mit gyászolnia..., puhatolózott az orrát feljebb emelve a szemüveges nő.

Úgy hírlett, hogy fosztogatják a várost, egyre sűrűbb lett a füst a hegy körül, világítórakétákat lőttek a magasba, megszakadt a rádióadás, és az egyetlen hírforrás a szóbeszéd lett, amely a péknél terjedt a reggeli sorban álláskor. Senki sem tudta, ki süti a kenyeret, amit ingyen osztanak. Előbb csak másnapi sütés volt, aztán többnapos. Amikor hazament a kenyérrel, azzal támadt a fiára, hogy nem volt bátorságod fegyvert fogni és beállni harcolni a többiekkel, akikkel együtt nőttél fel,

elmehetnél volna külföldre, van diplomád, boldogulhatnál vele... Persze, mint a mesében, de nekem alig volt fél órád, hogy eldöntsem, merre és kikkel induljak, és nem tudtam dönteni... De estére megbánta, amit mondott, vigasztalni próbálta a fiát: talán nem is jönnek erre, hiszen nincs itt semmi, csak néhány nyári lak, pincék, ahova hétvégeken kijártak; ha nem eszel valamit, ebbe fogsz belepusztulni! Soha nem veszekedtem annyit, mint akkor, jutott eszébe a férfinak. Bámulta az esőt, ahogy a sebességtől szétfutott az útegen.

Nem jutott eszünkbe jobb megoldás, elrejtettük a fiunkat egy spanyol ládába, elástuk a ház előtt a platánfa alá, a sűrű lombja alatt olyan volt a tisztás, mintha sátor védte volna, mesélte az asszony.

Abban nem kapott levegőt!, hitetlenkedett a szemüveges nő.

Az előttünk levő ülésen a cingár, munkásruhás férfi olyan testhelyzetet vett fel, hogy a bal füle belelógjon a két ülés közötti résbe. Nagyon kényelmetlenül ült így, de a továbbiakban minden szót hallani akart.

Nem akármilyen láda volt, folytatta az asszony, a fedele alatt a szellőzőnyílás légcserét biztosított, nem hiába találták ki ezt maguknak a hajósok, akár hetekig elevickélhettek vele a nyílt vízben, mert olyan erős, hogy nem verik szét a hullámok, nem roppantja össze a föld sem. Vaspántokkal fogták össze az oldalát, ahogyan a hordókat a dongák. Lehetett benne guggolni akár, vagy fekve, felhúzott lábbal oldalra dőlni a gyalult deszkán. Avarral takartuk a tetején, hogy könnyen fel lehessen nyitni éjszakánként, ha elmúlt a veszély. Hogy kinyújtóztathassa rendesen a végtagjait, friss levegőt szívjon, kiöntse az edényét. Mindig én vittem neki az ételt, míg a férjem őrt állt a domb tulsó felén, ahonnét be lehetett látni az egész környéket...

A férfi úgy tett, mintha semmi köze nem lenne ahhoz, amiről a felesége mesél. Pedig éppen ő győzködte a fiát: könnyű felemelni a fedelét, csak néhány lapát földet dobok rá, hogy egyenletesnek tűnjön a talaj, így éveket élélhetsz anélkül, hogy rád bukkannának. Így akarsz megszabadulni tőlem, élve akarsz eltemetni? Nincs más választásod, nincs idő most ezen tanakodni, körül vagyunk zárva; az egyik oldalon ezek, a másikon azok, mi szeretnél lenni: dezertőr vagy ellenség, mit gondolsz: melyikük örülne jobban annak, ha megtalálna. Együtt jártunk iskolába, ismerem őket, nem a marslakók dörögnek itt a tankjaikkal, ágyúikkal; itt mindenki ismer mindenkit, évdődött a fia. Akkor mi lesz, belemászol végre a ládába?

Két üléssel előrébb a sofőr nagy lélegzetet vett:

Ekkora esőt nem értem még!

Az ülésor élén két walkmanes suhanc ült, levették a fülhallgatóikat, hogy értsék a sofőr szavát.

Micsoda balek, leállt a parkolóban, mutatott ki egyikük az ablakon. Eléri a motort a víz, be nem gyújtja ma még egyszer...

Miért, mi a fenét csinálhatott volna? A parkoló valamivel magasabban fekszik, tovább bírja a motor. Nem látod, hogy szemből hömpölyög a víz felénk? Ha itt marad előttünk az úton, biztos, hogy csak métereire vannak, magyarázta a társa.

Már csak a kamionok és a buszok birkóznak az árral. Leálltak a személygépkocsik, mondta a buszvezető.

Azok ott az ablakon másznak ki!, tudósított az egyik walkmanes. Mert már nem tudják kinyitni az ajtót. És ha nem férnek ki rajta, akkor mi van?

Megvárják, míg nyakig ér a víz, aztán szívószálon kapják a levegőt...

Ez nem olyan nevetséges, emelte sípolásra a hangját a hátrább ülő szemüveges nő. De félbeszakítottam, biztatta halkabb hangon a mellette ülő asszonyt, ne is figyeljen rájuk, a mi buszunk motorja magasán van, biztosan nem feneklik meg.

Nem félek az árvízről, nem, az már nekem meg sem kottyán. Amit mi átértünk, az a pokolhoz hasonlít inkább...

A maguk házát is felgyújtották?, érdeklődött a szemüveges nő.

Nem úgy értettem a tüzet. A harcosok vacsorát főzettek a konyhánkban.

És az olyan borzasztó volt? Bántották magukat?

Nem tudták, hogy mennyire bántanak.

Nem gyújthatnánk rá? Az üres dobozban nyomnánk el a csikket, szólt a buszvezetőnek az egyik walkmanes.

Férjetekek a bőrötökbe még egy kicsit!

De ebben az esőben még órák múlva sem érünk haza... mintha csónakban evickélnénk...

A férfi aznap reggel a közeledő dübörgésre ébredt. Az ablakhoz ugrott. Mellette állt a következő másodpercben a felesége is: megint a fiunkért jönnek, már másodszor! Hallgass, nem látod, hogy ezek nem ugyanazok. Mit számít nekünk, megkínoznak bennünket, és kénytelenek leszünk elárulni a fiunkat. Nem leszünk kénytelenek, mi nem vagyunk áruló fajta, szedd össze magad, bármit is tesznek veled, szorítsd össze a fogad, és hallgass. Ha a fiadról kérdeznak, gondold a kétszer sült szilvás receptjére, sorold el magadban, hogy mi minden kell bele, és csak azután válaszolj a kérdéseikre! Tucatnyi terepszínű ruhás férfi ült a tank peremén, puskájukat lezseren az ölükben tartották, és egy újonnan szerzett népdalt énekeltek több szólamban a hegyek büszke kis virágszálljáról. Nem az úton jöttek, mert sejtették, hogy el van aknásítva. A kisebb bokrok úgy simultak eléjük, mint a fű. Ide kormányozz a fa alá, itt jó hűvös lesz, már olyan hőség van benne, mint a vasalóban, kiabálták egymás szavába vágva. Éhesek vagyunk, nem érti? Nincs semmi más bajunk; ha enni ad, megígérjük, hogy egy ujjal sem nyúlunk a feleségéhez. Na, mi van, udvariaskodott magával valaki is szebben ezeken a dombokon mostanában? Meghült benne a vér, ösztönösen ez lett az első kérdése: miért éppen az én platánfám alá álltok? Nem lesz semmi baja, elég nagyra nőtt, megvan a magához való esze, ereszkedtek le röhögve a harcocsiról, a cső fél fordulatot tett, és a házra irányult. Nem kell beszarni, ez a hely nem olyan fontos stratégiaileg, hogy bárki kilője, ezért pihenünk itt egy kicsit. Lekászálódtak sorban, szakállasan, kormos orral, és elindultak a ház felé. Ott hagyták a férfit, hogy bámulja csak a tankot, mintha sohasem látott volna hasonlót, fogalmuk sem volt róla, mit néz annyira rajta, miért tapogatja meg, mintha dönteni próbálná az irdatlan tárgyat. Csak kapjon sérvet, ha ilyen időtlen, szólt hátra az egyik harcos, mert látta, hogy a férfi kétségbeesetten az oldalának feszül, mintha azt próbálgatná, el bírja-e tolni. A padlást foglalták el éjszakára a harcosok. Feküdt a feleségével az ágyon, nyitott szemmel bámultak a sötétségbe. Hallották a piszmogást föntről, hallották, ahogy kiütnek néhány cserepet, hogy legyen kémlelőnyílásuk. Levegőt is alig mertek venni, a válluk szorosan egymásnak feszült. Amikor a harcosok elcsendesedtek felettük, az ablakhoz lopakodtak. Mit gondolsz, lélegzik még?, súgta a fülébe a felesége. Ugyan, ne aggódj, kibírja akár két napig is, addig elég lesz a víz! A tank úgy állt a platán alatt a telihold ezüstjében, mint egy gonosz, nagy állat, amely maga alá gyűrte áldozatát, és vár még, hogy a szerencsétlen újabb erőpróbát tegyen. Éppen olyan volt, mint a természetfilmekben a krokodil, kilóg a szájából a fél impala, rúg még néhányat vergődve, aztán eltűnik a feneketlen bendőben. Elnyelte a föld, emlékezett vissza a férfi. Nem állnának arrább ezzel a tankkal?, tudják, ez egy platán, én ültettem, amikor kész lett a házunk, nemes fa, nem olyan, mint a többi, nem tesz jót neki, hogy ekkora súly nyomja a gyökerét... Meg aztán a ház talán még sűrűbb árnyékot ad, szedte össze magát a férfi reggel, a kezét a háta mögé szorította, hogy ne lássák rajta, mennyire remeg. És akkor hogy a picsába lőnének vele? Csak szórakozol velünk, ugye! Ha nem tudnád, itt húzódik majd a határ, jól jegyezd meg, mert én mondtam!, kiabált a parancsnoknak látszó egyenruhás.

Elérte a csomagtartót a víz..., közölte a sofőr olyan tragikusan száraz hangon, mint amikor a pilóta bejelenti, hogy a szél letépte a gép egyik szárnyát, és most kényszerleszállást hajt végre.

Micsoda? Akkor tönkrementek a kofferban a ruháim!, sikoltott a szemüveges nő.

Nem biztos, hogy beázott, jól van szigetelve a csomagtér. Nyugodjon meg, mindjárt beérünk a városba, és akkor meggyőződhet róla, szólt hátra a buszvezető.

És a tank ott állt a platán alatt, mesélt tovább a fekete ruhás asszony, de útitársnője egyre türelmetlenebbül tekingetett kifelé a sötétedő tájra és a szakadó esőre, amely lassan tengerré változtatta a földet. Ott állt három nap és három éjszaka. Jóformán ki sem mentem a hálósobából. Néha a férjem hozott be vizet, és elmesélte, hogy mit csinálnak, merre vannak a katonák. Azt forgatta a fejében, hogy beszökik a tankba, és elhajtja, meg sem áll vele, csak lőjék ki, neki már úgymint mindegy, úgysem tudna tovább élni azzal a tudattal, hogy élve eltemette egyetlen fiát.

Micsoda? Ott volt végig abban a spanyol ládában? És azon állt a tank?

Erről beszélek egyfolytában, és nem is figyel rám, meresztette rá a szemét az asszony.

Ezért van feketében?

Feloldották az övezetet, így szólt egy hét múlva a helyi rádió első adásának első híre, akkor cammogott el a tank a civillé vedlett harcosokkal, emlékezett vissza a férfi; aztán csak várahoztak, nézték a fát, hogyan rázza le ágairól mind a négy évszakot, mások is költözködtek. Itt húzódik a határ, lehet, hogy visszatérhetünk még, de csak látogatóba, kiássuk a földből a halottainkat, úgy megyünk el, mondták a

szomszédok. Nem lakhat többé más ugyanazokban a szobákban, ott már nem nőhet fel senki, abban az ágyban nem hálhatnak idegenek, abba a tükörbe ne nézzenek, inkább a benzint, mellyel végigment a padláson, végigcsorgatta a harcosok széttaposott szalmáján, aztán a konyhán és a szobán, még félig volt a húsliteres kanna, hagyta, hogy a csorgás folyamatos legyen, elindult a fához, lelocsolta fejmagasságban, aztán a többit köré a tövébe öntötte az utolsó cseppig, hátrált, és gyönyörködve nézte, milyen szépen ég a platán, nemesen és büszkén, hiszen ő nevelte, aztán a ház is, bölintott magában a férfi.

Nem akartuk kiásni a ládát, eltelt két év, és még mindig nem, nézett maga elé az asszony.

Most már engedélyezett a dohányzás?, kérdezték a buszvezetőtől a suhancok.

Meg sem várták a választ, megfordították a fejükön a baseballsapkát, sercent a gyufa, felizzott a páráz. Egyikük üres cigarettásdobozt tartott, abba hamuztak. Megkínálták a buszvezetőt is, de nem kért.

Mit hoztunk volna el a két kezünkben? Nekem a fiam volt a legdrágább kincsem. Kiástuk, és összeszedtük a csontjait, mondta türelmetlenül az asszony.

És ezt csak így mondja? Ez kegyeletsértés..., húzódtott el mellőle a szemüveges nő.

Ez a kegyelet a kettőnk magánügye, nem szólhat bele senki. Mások is vitték magukkal az övéiket, a frissen eltemetetteket is, mert tudták, hogy mi oda soha az életben nem tesszük be a lábunkat.

Abban a bőröndben vannak a csontok, ott, a túlsó oldalon, ahol a férje ül?, emelte fel a hangját a szemüveges nő, hogy lehetőleg mindenki meghallja.

A férfi megpróbálta a lábával az ülés alá túrni a bőröndöt, de a vaskos, famarkolatú fül nem engedte. Nagy igyekezetének az lett az eredménye, hogy odaciccegetek a többiek, jelezve, hogy érezze magát kiközösítve.

Akkor legalább tették volna a csomagtartóba a többi poggyással együtt, szólt hátra a munkásruhás.

Így akartak takarékoskodni? Mi ki tudtuk fizetni a csomagjaink viteldíját?, tette fel további kérdéseit a szemüveges nő ugyanolyan emelt hangnemben.

Nem, dehogyan erről van szó! Egyszerűen nem éreztem volna lent biztonságban, hiszen annyiszor megtörténik, hogy ellopják útközben. Annyi állomáson megáll a busz, és a legtöbb helyen a csomagteret is kinyitják, nem figyelhetem állandóan. Azt hinnék a tolvajok, hogy nagy érték van egy ekkora bőröndben, pedig csak csontok.

A mi poggyásunk már szarrá ázott..., szólt bele a beszélgetésbe ismét a munkásruhás férfi a két ülés közti résen.

Megéreztem ezt. Mi lenne most a csontokkal alattunk..., kezdte az asszony.

Belegondolni is rossz, milyenek lennének akkor az én ruháim, sziszegett a szemüveges nő.

A hullaszállítók ilyen esetekre szakosodtak, ha nem tudnák!, szólt hátra a munkásruhás férfi.

Mi lesz, ha idáig ér a víz, és kiáznak a bőröndből a csontok, úszni fogunk a kolerában..., fokozta a szemüveges nő.

A csontokat alaposan betekertük nejlonnal, és leragasztottuk ragasztószalaggal..., szólalt meg a férfi.

Attól még nem abszolút vízhatlan a csomagolás!, tette hozzá az egyik walkmanes.

A csontos ürge azonnal szálljon ki!, mondta a másik.

A padlón az összeillesztések mentén szivárogni kezdett a víz befelé. A férfi idegesen rángatni kezdte a bőröndöt, de a mellette lévő ülés széle nem engedte. Felállt, kihúzta oldalról, ekkor vált először láthatóvá minden utas számára a rejtélyes tárgy, a cihelődésre a nyakukat nyújtották. A férfi felemelte, és nagy nyögéssel felrántotta az ülésre.

Még csak az hiányzik, hogy kiszakadjon, és szétszóródjon a tartalma, sikoltott a szemüveges nő.

Hogy meri az ülésre tenni?, rivallt hátra a buszvezető, aki a belső visszapillantó tükörből figyelte az eseményeket az utastérben.

Bár az ülések magasabban vannak, várható, hogy ide is felszivárog a víz, és eléri a bőröndöt, az nagyobb baj lenne, válaszolta lihegve a férfi.

Mit gondol, kinek lesz kedve ezek után ott helyet foglalni..., folytatta a buszvezető.

Az új utasok, ha jönnek, miből gondolnák? Ha csak nem világosítja fel őket..., macakskodott a férfi.

Ezen a járaton dolgozom, ezzel keresem a kenyerem. Arra nem gondol, valahányszor a volán mögé ülök, a maga istenverte bőröndje fog az eszembe jutni? Majd elfelejti. Egyszer minden rosszat elfelejtünk, mondta a férfi, és a bőröndöt átrakta a mellette lévő ülésre. Visszaült a saját helyére. Mellette magasodott kopottas bendőjével a baljós tárgy, melyre olyan iszonyattal néztek, mintha sejtenék az alakját is annak,

akit rejt: kidomborodó könyökét, hosszú végtagjait, félhold koponyáját. A suhancok feltérdeltek az ülésre, és hátrafelé néztek.

Különben is: ki tudja, hogy mi minden történt már ezen a helyen, hány nőt erőszakoltak meg itt... Mintha nem tudnánk mindannyian, hogy kiket és hova szállítottak. Ez a vastag sár itt a padlón még a katonák bakancsáról potyogott le. Máris elfelejtettük volna, mit műveltek?, felelt a férfi.

Az én járatomon soha. Legfeljebb egy-egy gyerek hányta el magát, de az korántsem ilyen visszataszító.

Ebben nincs semmi visszataszító, tett védő mozdulatot a férfi, hogy mellkasának teljes szélességével eltakarja a bőröndöt, és a buszvezető ne láthassa a belső visszapillantó tükörből. Aztán levetette fekete zakóját, és ráborította.

Attól, hogy nem látjuk, még tudjuk, hogy ott van!, mondta bölcsen a munkásruhás.

Itt vagyunk, ez már a bekötő út, a központi pályaudvarhoz vezet..., mondta lelkesedve a buszvezető.

De nem látni semmit, a világon semmit, nyomta az orrát az ablaküveghez a nő. Hiszen mi állunk, és itt van a víz alattunk karnyújtásnyira, itt hullámszik mellettünk a tenger... Itt úszik egy egész ruhaszártó kötél, ahogyan egy udvarból elszabadult, sárga esőkabát vezeti a menetet, aztán jönnek sorban utána a zsebkendők és fehérneműk, ahogy elnézem, egy négytagú család szárítókötele lehet...

Őrizzék meg a nyugalmukat!, kiáltott hátra a buszvezető minden meggyőződés nélkül.

...nekem is ilyen csíptetőim vannak a ruhaszártó kötélén, folytatta a szemüveges nő, éppen azért vettem őket, mert fennmaradnak a víz színén...

Fogja már be a száját!, nyitotta ki a száját az ülésrésben a munkásruhás.

...tönkrementek a ruháim...

A busz vonaglott egyet, és leállt. A motorház felől sötét gőzfelhő szállt fel. Körben az ablakok bepárasodtak. Pillanatokra csak az esőt lehetett hallani, mint valami könyörtelen óriás, öklével verte a tetőt.

A férfiak egymás szavába vágva káromkodtak. A fekete ruhás asszony csak annyit mondott:

Talán a jég, az elverne mindent, nem lenne termés, éhen halnának mind...

Nem mindegy az már neked?, fogta meg a kezét a férje.

A busz előtt két kamion látszott, a sofőrök kimásztak az ablakon, és kiúsztak a partra. Nézték a folyóvá változott országot a sűrű esőben.

Ilyen marhákat, mondta az egyik, amikor járdát ért és felmászott, aluljárót ásnak, de elfelejtenek levezető csatornákat építeni hozzá!

Pedig számíthattak volna rá, már sokszor megfigyeltem, amikor erre szállítottam az árut, hogy eső után napokig állt itt a víz, mondta a másik, levetette a kabátját, és kicsavarta belőle a vizet.

Valóságos betonteknő, ez meg itt a rakpart.

Tönkremegy minden a ponyva alatt. Leírhatom az egészet. Még ha ideérnének is a tűzoltók a szivattyúkkal, akkor is csak holnapra húznák ki az iszapból a járművet.

Nézd ezt a szerencsétlen buszt! Éppen erre kellett jönnie?

Rosszul választott. Igaz, hogy erre közelebb, de most jobban járt volna, ha a főúton marad.

Mit gondolsz, tudnak úszni az utasok?

Mindjárt meglátjuk...

A két suhanc ért először partot. Aztán a sofőr, majd a munkásruhás férfi... A két nőnek kötelet dobtak, aztán a kezüket nyújtották. Csak egy férfi maradt a buszban, sokáig erőlködött, amíg a csomagját kiszabadította a víz alól. Kűsködött vagy negyedórát, mire sikerült a busz tetejére vonszolnia. Ott üldögélt, hogy kifújja magát. Olyan volt, mint akit a senki szigetén vet ki az ár, ült a bőröndje mellett, és ijedten kémlelte, hogyan hömpölyög kétoldalt a benzinszagú víz, sötét foltokkal a felszínén. Kiabáltak neki, hogy dobják a kötelet, és kihúzzák, de a férfi nem tárgtott. Visszakiabált nekik, hogy biztonságban van, úgys vége a felhőszakadásnak, feljebb már nem jön a folyó, mivel a busz teteje azonos magasságban van a járdával, teljesen mindegy, hol vesztegelne. Most már kivárja. Most már.

Háy János

ÁPRILISIG KÉSIK A TAVASZ

Ápriliséig
késik a tavasz.
Föl-le csúszkál a nap,
végül ottragad.
Fényez, mint a puha-
szőrű cipőkefék,
s az ágakból kireped
néhány zöld nehezék.

Késik a tavasz –
mondom.
A terasz alatt,
elhúz egy
nyakkendő alak.
Mit akar?
Lopja a levegőt,
pont itt nálunk
a terasz előtt.

Ami késik,
elmúlik,
mint ami
időben van.
Ami máskor
ugyanúgy,
most gyorsabban
halad.
Ha ő meghal,
nem gyógyít,
ha túlél,
nem számít,
meghal majd.

Aki késik,
siet, szalad,
útközben eszik,
csak néhány falat,
ha fáradt,
gyorsan ledől,
azt mondja:
hosszítja a napokat,
befizetett valami játékra,
és megnyeri az időt.
Neki ebből haszna van,
megszedi magát,
ahogy a tüdőt,
tölti a terasz előtt.
Én kivárom – mondom,
mikor ő már messze
az utcavégen szaladt,
kivárom a tavaszt.

Payer Imre

SZÚNYOGOK ÉJSZAKAI VONATON

<i>...a megkésett vasúton az üdvözült sok szúnyog fényében nyüzsgött-rajzott az üdvözült sok szúnyog a nagy felhőkön innen a hűgyszagot árasztó acheron robajlása a sínek kattogása az árnyékállomások az önfeledt sok szúnyog</i>	<i>az önfeledt sok szúnyog a recés-repedt lámpa a késett éjszakában mert ők már otthon voltak a haladáshuzatban sztenderdes szemelében vezetéksercenés fekete lavina sok ismeretlen névvel ők már megérkeztek</i>
--	---

<i>egyszer majd előtűnnek a neonlámpák íve és megáll a szerelvény és akkor ők leesnek az önfeledt sok szúnyog és mi utasok akkor</i>	<i>a huzatos bérházak a pályaudvaron és kialszik a fény eltűnnek hirtelen az üdvözült sok szúnyog elkezdünk nyüzsgögni...</i>
--	---

KÖZTES EPILÓGUS

*Már majdnem otthon a ház előtt,
éjfélkor a felüljáró alatt,
a beton és az ég-
részek alatt,
ha úgy elfárad, szeme lecsukódik,
holott az otthon nincs elérve még –*

*Ő megtartotta az egész napot,
egy pillanatra most elengedi.
Nem vízió, nem álom. Átfordul
valami. Négyzetből hullám.*

Betonfelüljáró, bérhártömb
 vízszintes szakadékból
 hömpölyög bérház és beton.
 Sodorja egy halasztott óceán
 valami mögött és helyett
 az előtte-utána semmibe –

Ami már nem ő: elborítja.
 A lehúgyozott lépcsőn már így lépeget
 látás peremén, áramszünetes
 metaforák között,
 a csorba levélszekrény mellett a lét
 s a lift kattog a dohban tá titi tá ti
 Kilép. Előveszi a kulcsot.
 Beilleszti a zárba. Elfordítja.
 Nem érkezik haza –

FÖL, FÖL TI RABJAI A FÖLDALATTINAK!

Föl, föl ti rabjai a Földnek... *Delirium tremenszes*
 ordítás a pesti metrón –
 Szakrális ének. Marx-szakállas
 hajléktalan személy torkából.
 (Keverve némi operett-melódiával.)
 Szétázott tekintet. Marionett
 mozdulat. A karok, a szutykos ujjak,
 majomszerű körmök
 az elfordított fejű utasok
 felé döfődnek – – Hullámzó
 sivatag az ének háza.
 Mise. Pártkongresszus. Rohanó sikátor.
 Föl, föl ti rabjai...
 Hátam a műbőrnek vetem.
 A szerelvény továbbzúg az állomásról
 sistergőn, uralhatatlan – –

Norman Manea Holdas éjszakák

Idült közléskényszer, nem egyéb, mondja a doktor, a hontalanság álmatlan éjszakái. Az óramű pontosságú tengerár, attól szökik fel ilyenkor a pulzus.

A heves izgalom, akárha tegnap, ötven éve fogott el első ízben, próbálom tudtára adni ágyszomszédoknak, Williamnek. Sir S. kirekedt már az időből, csak egy-egy szó egzotikuma, ha még rést üt a közönyén.

Holdkóros egy éjszaka volt, akárcsak ötezer éve vagy tegnap, mondom Willie-nek, éppoly ezüstös. „Megfenyegettek, hogy lelőnek, megverték, letépték rólam a ruhát, belenyomtak a sárba... De ez nem Nathan fülének való”, szorított magához Maria, s előszedte bőröndjéből a ruhaneműt, a konzerveket, a csokoládét, a színes ceruzát; mindezt nekem, Nathannak hozta, az ő kis száműzött hercegének. Több száz kilométert tett meg vonaton, szánon, szekéren, katonai járműveken, míg eljutott az ukrán sztyeppére, Szinaiba, ahogy az őnök csúfolták a lágerünket. „Volt még két bőröndöm, de azt ellopták – hadarta holdkóros révületében Maria. – Osy küldte az egészset, az a drága angyal! Hisz’ ismeritek a finom ízlését, tudjátok, hogy emlegetik a háta mögött...”

Akkor, azon a teliholdas éjszakán hallottam először Oscar Feingold nagybátyámról; őt emlegették úgy, hogy „Anvers hercege”. Már senki nem vehette el tőlem azt a boldog izgalmat, amit annak a sanyarú ősznek az éjszakáján éreztem e varázsos szavak hallatán. Mert ezek maradtak nekem, másnapra csupán ezek az egzotikus csengésű szavak, miután az őnök elkobozták a vaját, meg a kucsmákat, meg a takarót, meg a csokoládét, meg a sálakat, meg a színes ceruzát, s kitoloncolták Szinaiból Mariát, aki keresztény létére ott akart maradni velünk, a bélyeges halálraszántak között.

Herceg, Anvers hercege, motyogja megélelnkülve Will. Anvers, Anvers, lelkendezik már útilázban, mint egy gyermek, alig várva a folytatást.

Annak az éjsötét 1942-nek az éjszakáin aztán apám sokat mesélt nekem Oscar Feingold bácsikámról meg az apósáról, az óhitű Nathanról, aki után a nevemet kaptam.

„Az az égimeszelő nem tehozzád való”, hallottam apám fojtott hangján nagyapám testvérenek, Nathan Braunnak a szavait. Elképzelttem magamnak 1932-nek azt a filmbeli nyáralkonyát, amikor titokban forgatták már valahol a világtörténelem legújabb háborús börtönszínházát, s láttam magam előtt a frissen érettségizett Zeldát, amint ott áll a raktárajtóban, három lépcsőfokkal apja íróasztala fölött. „Az az ágrólszakadt, az a setét égimeszelő nem az én lányomhoz való”, erősködött tovább a bölcs Nathan, imádott lánya konok hallgatása miatt könyvelésébe temetkezve.

„Úgy hallom, naponta találkoztok, pedig én megtiltottam”, dörmögte nagyapám testvére, Nathan Braun, két hét múlva is hajthatatlanul, mikor a kinyalt hősszerelmes a színe elé merészkedett. Az hiába várta, hogy beljebb tessékkeljék; Braun úr elszántan verte tovább faramuci gépét, a Smith Coronát. Abból a porfészekből echte román tyúktojást exportálni szerte Európába, nos, ez éppoly rejtélyesnek tűnt a kisváros számára, magyarázta apám, mint az, hogy az autodidakta Nathan, tudta mindenki, egy ujjal pötyögi angol, francia, német leveleit azon a tengerentúli klaviatúrán.

„Úgy hittem, világos, amit mondok. A régimódi Nathan nem tartja méltónak a világ legszebb Oscar-

Az elbeszélés az ANTWERPEN '93 nevet viselő bizottság felkérésére készült, s a *Taking Sides* című antológiában jelent meg holland és angol nyelven, abból az alkalomból, hogy Antwerpen/Anvers 1993-ban Európa kulturális fővárosa volt.
Eredeti címe: *Nopti cu luna*.

ját az ő világszép Zelda lányához. Megmondtam neki is: az a setét, tyúkmellű égimeszelő vért köp, ha nem egyéb”, ezek a szavak fogadták Braun kisasszony kezének várományosát. Ám a látogatásnak az lett a vége, hogy az ifjú Feingold elutazott Anvers-be. A világ végére tehát. „Tőlem kapod a stipendiumot. Levyéknél fogsz lakni, a barátom családjánál – döntött közel órányi heves szóváltás után sorsába beletörődve Braun úr, a zord atya. – Zelda megvár. Ha befejezted a főiskolát, majd elveheted.”

Szó, mi szó, el is vette, '36-ban, mikor a világtörténelmi börszék lassan kezdett láthatóba fordulni, s az éjszakák aritmiája előrevetítette már a kiüzetés álmatlan útvesztőjét. Pompás egy lagzi volt, én is ott voltam állítólag, még alig világra bukva; nagyapám adta össze őket, a Könyves, a köztiszteletben álló bátyja helyett, akinek Adolf Hamantól szakadt meg a szíve, ha minden igaz. A két hónapos csöppség ott feküdt a nászasztalon, s csupa dicsőséget hozott a Nathan névre. Legalábbis nagyapám szerint, aki a ragyás ég alatt nemigen tudhatta, mi vár majd ránk Szinai gyűjtőtáborában; meg volt győződve róla, hogy legifjabb unokája szerencsés csillagzat alatt született: hát persze hogy szerencsét hozok majd az új házásokra és összes utódaikra.

Mesébe illő pár, ámuldozott a kisváros, a porfészket hollywoodi fénnel beragyogó új házásokat látva: a szenvedélytől izzó tekintetű porcelánbabát, és a bús képű, délceg lovagot, Zeldát és Oscart a vidéki fotográfus kirakatában – vagyis hát Zeldát és Scottot, az álomi párt a mesék filmbéli egén.

A Herceggel '50-ben találkoztam először, mikor az úttörőcsapattal látogatást tettünk a papundeckligyárban, ahol ő volt a raktáros.

A háborút, az elhurcoltatást valami búvóhelyen vészelte át, utána meg azzal vádolták, hogy burzsuj, nyugati kém. Az időközben nagy elvtársnővé lett Maria Passionaria szólt egy jó szót az érdekében; így kapott állást.

Oscar Feingold nagybácsi sápadt és magas, úgy mozog, mint egy csiga, túlzott udvariassággal beszél, és egyáltalán nem hatódott meg a vörös nyakkendőktől; nagyjából ennyiről tudott beszámolni Nathan úttörőparancsnok a városka kicsiny papundeckligyárában fellelhető munkásosztállyal történt kapcsolatfelvételt követően a szüleinek. „Na ja, de mit is várhat tőle az ember? Hisz ő Anvers hercege!”, tette még hozzá gúnyos fintorral a vörös nyakkendő élharcosa. „Antwerpené! Antwerpen hercege”, helyesbített a maga könyvelői pedantériájával apám, s kárpoztulás nemcsak ezzel az új névvel ajándékozott meg, hanem egy másikkal is, egy folyam és szörnyeteg ugyanoly különös nevével.

Antwerpen–Escout, Escout–Antwerpen, skandálja izgatottan Willie a szomszéd ágyból, s rémálmodok püfeszette fejére gyűri a párnát, mint egy tengernagyi kalapot, hogy az alól tisztelegjen az Escout folyamnak, Antwerpen kikötőjének, az 1830-as forradalomnak, az angol flottának, és a blokádnak, a Blo-Kád-Nak, mely végképp megszabadította a várost a holland fennhatóságtól...

Zeldával, aki évekig ki nem tette lábát a házból, majd csak jó tíz esztendő múlva találkoztam, mikor felköltöztek Bukarestbe, egy viszonylag tűrhető padlásszobába. Tudtam a tisztasági mániájáról, úgyhogy nem lepődtem meg, amikor a könyököm alatt összegyűrődött hófehér abrosz láttán gondterhelt lett, és el-sápadt. Ebédre hívtak meg, egy vasárnap; minden bizonnyal tudták, hogy ilyenkor a menza zárva tart. Kiséfeszélyezett a kíváncsiság, amellyel Zelda, valószínűleg a nevem miatt, irántam viseltetett, ám titkon arra számítottam, hogy egy rosszabb pillanatában elszólja magát arról a bizonyos éjszakáról, amelyen életet adott Escout Feingoldnak, aki nemsokára meghalt; vagyis hát hagyták meghalni. A kétféjű csecsemőt meg sem mutatták az anyjának végig a hat óra során, amíg kiszenvedett, legalábbis így szól a fáma; ám a rokonság azt sutyorogta, hogy Zelda folyton viszontlátja őt az ideggörcsös, álmatlan éjszakáin, melyektől a csapás után sorvadni kezdett.

A kétféjű fenevad, a kétféjű, a kétféjű fenevad, ismételteti velem Will, aki tapsikol minden szörnyhistóriának. Szép Ujvilágunk kietlen partja, lám, az égig ér; a csóvás szavak két-, és tizenkét-, és huszonkét fejű csillagzatokká sziporkáznak szét a homályos ablakon. De mikor 1830-ról meg az angol blokádról akarok mesélni neki, a folyam dagályáról, és apályáról, és hozamáról, Willie kortalan arcára kiül ismét az éden parttalan, gyermeki álma.

Azon a nyáron, 1962-ben, Zelda már csak egy sápadt, aszott kis asszony volt, néha megrándult a jobb karja, s ilyenkor egész testében összerázkódott. Besüppedt angyalarc, megrokkant rafaelita árnyalak, hamar fáradó, negédes, fura hang. Scottról beszélt, hát persze, „aki minden vasárnap a hűgával van”; a gúnyos hangsúlyból itt következtetni lehetett bármire. Aztán egyből megélenkült, mikor a férjét övező gyanakvásról meg a megalázó munkájáról kezdett beszélni. Részletekkel traktált a kihallgatásokról, a feljelentésekről, melyekben nyugati kémnek, kizsákmányolónak, reakciónak nevezték. „Nincs mersze a szememre vet-

ni, de tudom, hogy éniattam nem hagytuk itt ezt az országot, úgy ahogy van. A háború előtt annyit emlegette nekem a katedrálist, a gyémántcsiszolók házait, az árapályt a folyamon... – s itt megállt egy pillanatra, nem mondta ki a tilalmas nevet; de máris folytatta, még szaporább ritmusban: – Igen, őszinte el kellett volna mennünk. Visszavágyott oda, és mindenféle terveket forgatott a fejében. Jóapám halála tanácsstalanná tett, az esküvő után nem illett volna, a háború után meg nem akartam itt hagyni szegény anyámat. A drága Belluska, na hallod, amilyen szívós és szenilis, máig is élvezettel olvassa – na, mit gondolsz? – Sztálin elvtársat! Ha hiszed, ha nem: Sztálin elvtársat! Élvezettel, így szokta mondani. Engem minden újdonság érdekel, minden az égvilágon, így szokta mondani. Kár, hogy nem tőle hallod... Szegény anyám, és még csak nem is hibbant. De Nathan, a jóapám, ő ebbe beleőrült volna." S rögtön a szájára is ütött azzal az agyondolgozott, eres kezével, elszörnyedve a közös névtől, az apjától s az enyémtől; még jó, hogy épp belépett Scott: megjött az ebéd utáni kávéra. Megöszült már, és még soványabbnak tűnt a keszhetd, konfekciós öltönyében, ám ugyanolyan előzékeny udvariassággal beszélt, s azonnal másra terelte a szót: a didergő, háborús éjszakákra, a hó hideg fényére, a rabság bakacsin némaságára, meg arra a kivételes asszonyra, aki halált megvető bátorsággal próbálta megmenteni a családot, amelyiknél cselédeskedett. És mesélt, egyre csak mesélt Mariáról, aki most a laikus vörös egyházhoz tartozik ugyan, ám továbbra is igyekszik segíteni a megbélyegzettek... Minden szavával s gesztusával, akár valami jól begyakorolt forgatókönyv szerint, tapintatosan semlegesíteni próbálta a feleségét, finoman kiiktatni a társalgásból, sőt a háziasszonyi szerepéből is, hisz ő maga főzte meg s szolgálta fel a kávé, folyamatosan beszélve, adomázva; ő kísért ki a lifthez is, hívott meg, hogy menjek el újra hozzájuk.

És ugyanoly gyöngéd gondoskodással terelgette a szegény örültet az esküvőmön is; *hja, az az esküvő az anygalkáddal, M. M.-mel*, mondja Will. Zelda egy hatalmas kalapban libegett be, olyan vörös volt, mint a szovjet lobogó, eszméletlenül tarka, áttetsző aligszoknyában. Robbanni kész, epés némasággal veregette vállon a boldogságos vőlegényt; a menyasszonnyal még csak kezét sem fogott. Scott bevetette összes gáláns kis trükkjét, hogy leszerelje és elbűvölje az embereket, így él emlékeimben, hátha kívül kerülnek a madár-ijesztő üvegesen csillogó tekintetén.

Zelda csupán a férje halála után tért magához némileg, bár akkor is csak az anyagi türelméről és előkelőségéről volt hajlandó regélni. Nehezen élt, az örökösnek járó félnyugdíjából, meg az antwerpeni csomagokból, melyeket a rossz nyelvek szerint Scott törvénytelen lánya küldött neki. Tőle vásárolta Marylin azt a pompás zöld pelerint, melyen úgy zuhogott alá a szőke haja, hogy az egész fertály bolondult utána; de ez már abban az évben történt, amikor nem szenvedhette tovább a könyveimet, meg a neuraszténiámat, meg a kétértelmű szavaimat, s el kellett hogy váljunk.

A '70-es évek közepén Zelda mániákus depresszióba esett, akárcsak én, s álmában olyasmit sikoltozott, hogy „jaj, a diktátor, a diktátor, Haman megszakasztja a papa szívét”; csakhogy én más nevet kiáltottam, s nappal sem szabadultam a rémálomtól. Ő kivándorolt, én viszont még nem tudtam megválni a szavaktól: a közléskényszer hozzátartozott mindennapi terápíámhoz.

'79-ben láttam viszont, amikor egy röpke turistaút erejéig megnyílt számomra a vörös nyúlketrec. Egy szegény negyedben lakott, nem messze a Panaszfaltól, nyomorúságos társbérletben egy marokkói öregasszonnyal, akit egyfolytában szidott azzal a leánynevelősi, sipító franciaságával. Fura kis cinkossággal fogadott, mintha értesült volna már az idegeimre menő galibákról. Voltak megint hódolói, özvegyemberek s aggregények, akik bevásároltak helyette, elvitték moziba, és sétáltatták a kutyáját. Mikor kivándorolt, nem vihette magával Escaut névre hallgató szetterét, de aztán alig egy év múlva szerzett egy másikat, egy szintén Escaut nevű mordbarna bulldogot, aki szerinte éppoly gyógyíthatatlan földönfutó volt, mint ő meg én. Heveny elégedetlenséggel beszélt mindenről, még elhalt férjéről is, akihez pedig silány udvarlói fel sem érhetek; Scott után nemcsak amiatt emésztette a sárga irigység, mert otthagya őt, hanem mert végül is elnyerte rangját és nyugalját a Nagy Névtelen udvarában.

Egy ideig leveleztem is Zeldával, mondom ágyoszomszédomnak, W. S.-nek, de őt a részletek meg a regényes dolgok untatják. Képeslapokat írtam neki, s madárnyelven az emberi szó hiányára panaszkodtam, a rémálomra, amelyben vergődtem. A holdév ciklusairól, apályáról és dagályáról érdeklőd-

tem nála, hiszen akkortájt már abban élt; meg természetesen Escaut egészségi állapotáról. Postafordultával válaszolt mindig, és részletesen beszámolt mindenről; ám vagy egy évvel a halála előtt elmaradtak a levelei. Kétségbeesett üzeneteket küldözgettem neki a tengerentúlról, ahová a sorsom kivetett, egyre jobban szomjúhozva az emberi szóra, ám az a kelekótya Zelda elrejtőzött, elbújt valahová a Hold túlsó felére.

Fél évvel a halála után hosszú, gyanúsán tökéletes franciasággal írott levelet kaptam a marokkói vénasszonytól, aki az utolsó percig békén tűrte a kevély sipítozását. Megírta, hogy a szíve vitte el, az infarktus; ám beszámolt az utolsó hónapokról is, amikor a Hercegnő egyre agresszívebbé vált, még Nathan nevű kutyájával is elviselhetetlenül bánt, folyton a régi vétkeit hányta a szemére, főleg azt, hogy akarata ellenére hozzáadta ahhoz az álszent piperkőchöz, ahhoz az aljas fráterhez, aki megkeserítette az életét. Azon nyomban megírtam a vén boszorkának, hogy az én nevem már nem Nathan; itt a brooklyni Sinai Mental Hospitalban, ahol élek, az összes kutyapecér úgy hív, hogy Nat. És úgy szólít mindenki: Nat, mister Nat!

Hallo, Nat, köszönt rám mosolyogva az előbb Merrie Apassionata, s betolta a kacsát ágyszomszédom, mister Shakespeare alá, akinek éppen a dagályról beszélek, mikor a kétfejű fenevad vonítani kezd bánatában.

Ám Willie csak az elejét hallja szóáradatomnak. Lám, el is aludt már; nem tudom, merre vitorlázik álmai tengerén, éppoly rezzetlen arccal, mint ősei, akik hajóikon bejárták az egész világot.

FORDÍTOTTA NÉMETI RUDOLF

A SZABADSÁG HANGJA AZ INFORMATIKAI SAJTÓBAN?

„Úgy érzem, szégyen az IBM-re nézvést
a Warp 4.”

„Feltettem, mert kíváncsi voltam rá.
Csalódtam benne.”

„Mivel tisztán OS/2 lap vagyunk, úgy érezzük,
nincsen szükség az OS/2 dicséretére.
Aki felhasználó, az tisztában van azzal,
hogy az OS/2 megállná a helyét, ha gyártója
»bevezetné« a piacra.”

OS/2 Times

A magyar OS/2 felhasználók lapja

Főszerkesztő: Ambrózy Gábor (amby@elk.bme.hu). Megjelenik kéthavonta.
A lap ára: 296 Ft. Éves előfizetési díj: 1.356 Ft + postaköltség (Bp.: 186 Ft,
vidék: 234 Ft). Előfizethető a szerkesztőség levelezési címén:
1443 Budapest Pf. 256.

Freud utóvédharca

JOACHIM KÖHLER

Az iskolázott szem Nietzsche írásaiban majdnem mindent megtalál, amit ma Freud nevével kapcsolnak össze. „Lelkiismeretünk tartalma – mondja a filozófus – minden, amit csak gyermekkorunkban alaptalanul és rendszeresen megköveteltek tőlünk... A tekintélyekbe vetett hit a lelkiismeret forrása.” Nietzsche szerint a vallás abból fejlődött ki, amit Freud „felettes-énnek” nevez: az elődökkel szemben tartozást ismerünk el, „amely még egyre növekszik azáltal, hogy ezek az ősök... hatalmas szellemeként” mindegyre léteznek. „Az ősatyától és hatalmától való félelem olyan mértékben növekszik, ahogy a nemzetség növekszik – végül az ősatya „szükségképpen Istenné alakul át”. Nietzsche 1884-ben mondta ki, hogy lelkibetegségeket gyermekkori trauma is kiválthat, amikor a „hullámhatást” említette, amely „gyakorta az egész élet során érezteti hatását – eredete pedig egy gyermekkorban elszenvedett *choc nerveux*-ben található.” Nietzsche tudatában volt a tudatos és a tudattalan, a maszk és a mögötte rejtőző késztetés különbségének is; ezért is „valamely cselekvésnek éppen az adja döntő értékét, ami nem szándékos benne, és minden szándékosága, minden, ami látható és megtudható belőle, ami csak »tudatos« benne, csak felszínéhez és bőréhez tartozik.” Ugyancsak Nietzsche fedezte föl az elfojtást mint erőt, amellyel a tudat a nem „tudatos” tendenciák ellen védekezik: „a feledékenység nem merő *vis inertiae*”, nem lustaság tehát, hanem „inkább aktív, a legszigorúbb értelemben pozitív gátlási képesség”, a lelki rend fenntartója. A művész, a tudóst és a vallásos embert csak akkor érthetjük meg, ha átlátjuk, hogy milyen „késztetéseket szublimálnak”. Nietzsche még az „ellenállást” is fölfedezte, amely mindennemű lélekbúvárnak akadályt jelent: „Az igazi fizio-pszichológiának – a pszichoanalízis helyett ezt a szót használja – meg kell küzdenie a kutató szívében élő öntudatlan ellenállással.”

Freud, aki csak akkor kezdte munkáját, amikor elődjét már kivonták a forgalomból, hamarosan öntudatlan ellenállással kezdett harcolni Nietzsche ellen. Miután egyetemi hallgató korában megismerkedett Nietzsche gondolataival – amit persze eltitkolt –, Nietzsche halálának évében a következőt írta barátjának, Wilhelm Fliess-nek: „féltrekergettem magamnak a Nietzsche-t, amelyben remélhetőleg sok olyan szót megtalálok, amely bennem nem hangzik fel, de

még nem nyitottam ki”. Évtizedekkel később, a *Pszichoanalitikai társaság történetéről* szóló cikkében megjegyezte, hogy „tudatos okokból mondtam le Nietzsche művének magasrendű élvezetéről: pszichoanalitikai benyomásaim feldolgozása során nem akartam, hogy bárminemű elvárás-képzet befolyásoljon”. Freud elfojtását örömeinek tudatos megtiltásává értelmezi át. Bár készséggel beleegyezik, hogy minden „prioritás-igényről” lemond, ahol a „fáradtságos pszichoanalitikai kutatás a filozófus intuitív módon kapott nézeteit csak megerősítheti”; ám egyúttal szembe is állítja a filozófus „gyermekjátékát” a saját „fáradtságos kutatásával”, amelyből az élet komolysága beszél.

Másokkal, akik szintén felhasználták Nietzsche-t, már távolról sem olyan elnéző, mint a saját utólagos felfedezéseivel. Amikor Georg Groddeck egy írásában átveszi az „Es” fogalmát, Freud lábjegyzetben mindjárt rámutat, hogy „Nietzsche példáját követte”, akinél e kifejezés „nagyon használatos”. Egyáltalán nem is olyan használatos, nagytóval kell keresni.

Freud nem csupán azért kezeli ilyen szűkszavúan e témát, mert attól tart, hogy „megelőzték”. Freud pszichoanalitikusainak szerdai köre 1908 áprilisában és októberében különösen kényes vitatémát választott: Nietzsche-t. Freud kategorikusan kijelentette, hogy „Nietzsche gondolatai az ő munkáira semmilyen hatást nem gyakoroltak.” A különféle értelmezési kísérletek közepette, amelyek között szóba került a lappangó szadizmus, az elfojtott homoszexualitás, és Nietzsche apa-komplexuma, Paul Federn a következő megállapítást tette:

„Biztos forrásból tudom, hogy Nietzsche homoszexuális életet élt, és luesztét egy genovai homoszexuális bordélyban szedte össze.”

E kijelentés az istenkáromlás erejével hatott a Nietzsche-t az idő tájt övező tisztelet légkörében. Gyorsan a szőnyeg alá söpörték a témát, nehogy az árja gyűlölet méginkább célba vegye a zsidónak kikiáltott Freud-iskolát. Ám a Nietzsche életrajz-írók és exegéták e Federn-ídétet ugyancsak kihagyták műveikből. Talán forráskutatást kellett volna végezniük.

Joseph Panethnek hívták az illetőt, aki biztosat tudhatott volna erről; ő „a Nietzsche-hű, főleg zsidó, bécsi tisztelői közé tartozott”. A „természettudós” – Nietzsche nevezte őt így – 1883-ban ismerkedett meg bálványával Nizzában, ahol a következő év tavaszáig ápolták e kapcsot.

Az írás eredetileg Joachim Köhler *Zarathustras Geheimnis* (Hamburg, Rowohlt, 1992) c. kötetében jelent meg, a 348–361. lapon.

latot. Nietzsche még egy évvel ezután is „nagy tisztelőként és csodálójaként” említi őt, amikor Paneth már ismét régóta Bécsben volt. Paneth informátornak ajánlkozott nála: Nietzsche kíváncsi volt a bécsi újdonságokra, egyéb, tisztelőivel kapcsolatos tudnivalókra, meg mindenféle pletykára. Paneth viszont azon melegében tudósította Bécsset mindarról, amit a filozófussal átélt. A fiziológia magántanára lett a Bécsi Egyetemen, és 1890-ben tüdőbajban meghalt, 33 éves korában. Egy 1934-es Freud-leveélben még egyszer fölbukkan a régen elfeledett nietzscheista: „Egyik barátom, dr. Paneth, megismerkedett vele Engadinban, és írt róla.” Úgy tűnik, Paneth tudta, hogy Freud érdeklődik a filozófus iránt, akitől Freud előzőleg távol tartotta magát, annak „megközelíthetetlen előkelősége” miatt.

Etüdőbeteg propagandista negatív előjellel jelenik meg Freud *Álomfejtésében*. Freud az 1899-ben megjelenő könyvben elmond egy álmjelene-tet, amelyben „P-t egy pillantással megsemmisítettem”. P. özvegye férje burkolt ócsárlását fedezi föl, és közli a meg-hökkent álmfejtővel, hogy nincs már szüksége a barátságára. Amikor másvalaki jelenti be, hogy ezentúl nem tekint magát a barátjának, sem követőjének, Freudnak megint Nietzsche-re kell emlékeznie: C. G. Jung 1912-ben küldte meg tanfőmesterének a „függetlenségi nyilatkozatot”, amely törést idézett elő a pszichoanalitikai társaságban. „Beszéljen helyettem Zarathusztra” – írta Jung, aki nagyon jól ismerte mestere Achilles-sarkát. „Nem nagyon bocsátják meg egy tanárnak, ha mindig csak diák marad.” Freudot minden bizonnyal fölizgatta, hogy a filozófust fegyverként vetették be ellene, mivel egy válaszelelvélbe becsúszott az egyik legismertebb freudi elszólás. A szemrehányó-retorikai kérdés helyett: „Mikor tettem kísérletet a szellemi elnyomásra?” – sajátos válasza: „Azt hiszem, sohasem tettem kísérletet szellemi elnyomásra – írja levelében – ; miért is csináltam volna ilyet?”

Következő „koronahercegével” való szakítása ugyancsak a megrágalmazott előd jegyében áll. Otto Rank, a Pszichoanalitikai Könyvkiadó vezetője *A születés traumája* című, 1924-ben megjelenő könyvében nem csupán a freudi dogmákat cáfolta, hanem kétségbe vonta az új diszciplína kizárólagos szellemi birtokát is. Mert hogy ennek szerzői jogára többek között Nietzsche is igényt tarthat. Rank azt írja, hogy a filozófus fölismerete a „szexuális elfojtást”, amit a „dionüoszoziban” és a „neurotikus ziláltságban” írt le, továbbá „Szókratészről felülmúlhatatlanul éleslátó pszichoanalízissel” szolgált. Otto Rankot, aki Freudot 70. születésnapjára még egy Nietzsche díszkiadással is boldogította – Freud szemrehányóan pénzkidobást emlegetett –, kipendítették a papa őshordájából. Roazen, Freud életrajzírója a következőt írja: „Rank az ajándékával mintha ezt akarta volna mondani: szememre veted, hogy gondolatokat tulajdonítok el tőled; most csak nézd meg magad, mennyi mindent tulajdonítottál el Te Nietzsche-től.”

1930 decemberében Arnold Zweig a pszichoanalízis atyját Nietzsche beteljesítőjének nevezi. „Az analízis minden értéket átértékelte” – írja a „minden érték átértékelése” nietzschei tervére utalva, és megállapítja, hogy Freud „a hatalom akarását annak legbelsőbb lényegére vezette vissza”. A felfedező túlfűtöttségével Zweig a „Nietzschehez vezető hidakról” többet is meg akar tudni, ösztönzi is leve-

lezőpartnerét, írjon neki valamit e kevésbé ismert hidakról. Ám ezeket Freud már régen fölégette maga mögött. Egyébként meg erről Zweig akkor publikáljon valamit, „ha én már nem leszek”. Négy évvel később a szépíró megvallja a lélek orvosának, hogy regényt készül írni „Nietzsche szellemi elborulásáról”. Azt írja, szeretné tudni, Freud nem segítene-e neki, ezenkívül „Lou asszonnyal” ugyancsak kapcsolatba lépne... Zweig elutasításra talál, csakúgy, mint 1930-ban, amely ezúttal teljesen egyértelmű: „A 78. születésnapomra érkező gratulációk között egyik sem érintett olyan mélyen, mint az Öné”, írja Freud, akit éppen a születésnapján kísértett meg újra a szellem. A továbbiakban megvallja, hogy ösztönösen idegenkedik ettől a tervtől, néhány érvet sorol elő, majd így foglalja őket össze: „Nem tudom, valóban ezek e az érveim az Ön tervével szemben. Talán szerepet játszik az is, hogy engem hoz vele kapcsolatba.” „Lou asszony” elutasítása szintén úgy hangzik, akár valami „neurotikus védekezés”: „Ebben én egészen egyszerűen nem vehetek részt... Ezt én nem érinthetem, iszonyattal hártom el magamtól... Egyébként nagyon is igaz van, hogy nyomatékosan lebeszéli Zweiget a Nietzsche-tervről.”

Zweig nem tágt. Értzi, sőt talán tudja is, hogy Freud szorosabb kapcsolatban van e témával annál, mint amennyit kész elismerni. 1934 júliusában, öt évvel Freud halála előtt, ösztönzi az idős tudóst, hogy álljon elő az igazsággal – amiből az lesz, hogy Freud jobbnak látja, Nietzsche esetében, lemondani erről:

„A Nietzsche-probléma két oldalán két ör tiltja nekem e kérdés megközelítését. Először is, egy ember nem világítható át, ha szexuális konstitúcióját nem ismerjük, Nietzsche pedig teljesen rejtélyes. Az a mendemonda járja, hogy passzív homoszexuális volt, és a lueszt egy olasz férfibordélyban szedte össze. Igaz ez? Ki tudja? Másodsor, súlyos betegség gyötörte, és hosszas lappangási idő után elhatalmasodott rajta a parafízis. Mindenkinek vannak konfliktusai. Ha valakinek parafízise van, akkor a konfliktusok messze visszanyúlnak az etiológiába. Megengedhető-e egy szépírónak, hogy a patológia nyers tényeit fantáziadúsan átfírja?”

A két ör azért áll a Nietzsche-bejárat előtt, mert Freud odaállította őket. Világos, hogy a valódi elmebetegség szimptomáit nem szabad fantáziadúsan átfírni vagy csürnicavarni, de Zweig nem is ezt akarta. Az első ellenérv úgy hangzik, mintha egy orvos azt mondaná a betegének: Sajnos nem tudok diagnózist föllállítani, mert nem ismerem az ön betegségét. Freud egész értelmezési munkája vajon nem mindig azon a ponton támadott-e, ahol a tudattalan védekezési mechanizmusai, a sajátját is beleértve, gátolták az értelmezést? Ha valamely „szexuális konstitúció” rejtélyes, akkor ez csak egy okkal többet jelenthetett neki arra, hogy átvilágítsa. És miért terjeszti az 1908-as Federn-kijelentést a szuggesztív „mendemonda” szóba skatulyázva, két kacér kérdő mondatocskával körítve?

Freud levelét olvashatjuk máshogy is. Az örök nem azért állnak ott, hogy őt a tudásban gátolják meg, hanem a tudás továbbadásában. Az igazság útjában álló akadályok ezek – és Freud ismerte őket jól. A tény, hogy egy embert nem lehet átvilágítani, akinek a szexuális konstitúciója ismeretlen, nem a saját tudatlanságának vagy tehetetlenségének a bevallása – jöllehet így olvasták –, hanem a kf-

vülállóhoz intézett figyelmeztetés: Zweig úr, mivel ön nem ismeri Nietzsche szexualitását, nem tudja költőien ábrázolni! És végezetül a gyanútlan széplélek hajóját elaknásított vizekre kormányozva, Freud a „mendemondát” a szifilisszel fűszerezve említi, ami egy emelkedett lelkületű szépfrónak igencsak elronthatja az étvágát.

Mindemellett a Freud tisztelőt, aki Nietzsche-regényét sohasem írhatta meg, a levél helyes nyomra vezethette volna: Freud 1924-ben foglalkozott a tautenburgi tabu-témával. A *mazochizmus ökonomikus problémája* című írásának mindjárt az elején Zweighez írott elutasító levelének két kulcsfogalma bukkan föl: „Jogunk van hozzá – írja Freud – a mazochisztikus törekvés létét az emberi ösztönéletben tömören rejtélyesként [kiem.: J. K.] jellemezni.” Pontosan ez függ össze Nietzsche „szexuális konstitúciójával”: rejtélyes az is. Már az ezután következő második mondatban megjelenik a Freud-levél második kulcsszava: „Ha a fájdalom és kellemetlenség már nem csupán figyelmeztetés, hanem maguk is célok, akkor az örömev megbénult, és lelki életünk öre mintegy a kábulat állapotában van.” Ahogy a Nietzsche-bejárat öre a „rejtélyt” őrzi, vagyis a mazochista szexuális konstitúciót, úgy áll őrt minden ember lelki élete előtt az öröm elve – ám ez utóbbi összefüggés Nietzschénél saját ellentétébe csapott át.

Freud egy Nietzsche-fogalommal magyarázza, miért. A libidó minden élőlényben megtalálja ellentétét, a „halál- vagy rombolási ösztönt”. A libidó harc közben igyekszik ezt „ártalmatlanná” tenni, „kifelé” irányítva, ami általa a rombolási ösztön hatalmi ösztönné lesz, a hatalom akarásává válik – ez Nietzsche kései alapfogalma, amelyet Freud itt a külvilág ellen irányított halálösztönként értelmez. Freud, mint Nietzsche-interpretátor. Az elemző így folytatja: ennek az ösztönnek az a része, amelyet közvetlenül a szexuális funkció szolgálatába állítanak, a „tulajdonképpeni sadizmus”, a másik, a libidóhoz kötött rész, az „organizmusban” marad, ebből lesz az „erogén mazochizmus”. A hatalom akarása, amely önmaga ellen tombol, mert akadályozzák a külső tevékenységben, Nietzsche kedvenc gondolata volt. A *morál genealógiájában* a lelkiismeret-önmarcangolás eredeteként fejezi föl: „a szabad embernek mindezek az ösztönei mintegy visszajukra fordultak, szembefordulva magával az emberrel. Az ellenségeskedés, a kegyetlenség, a kéjvágy... mind az ember szétrombolására tör – mindezen ösztönök birtokosa felé fordulva: ez a »rossz lelkiismeret eredete.«”

Am Nietzsche-rejtélyhez tartozik az is, hogy homoszexualitása afféle „mendemonda” lett volna. Ezt pedig nem Federn, hanem Freud szelíztette meg világszerte – s ő, aki pedig éppen olyan jól tudta, mint Federn, hogy elődje homoszexuális volt, az íróval szemben kijelentette, hogy ez csak afféle mendemonda. Ha Zweig ismerte volna a Bécsi Pszichoanalitikus Társaság jegyzőkönyvét, amelyet Freud, pikáns módon, éppen Paul Federnnek adott tovább, akkor biztosan megíngott volna Freud, a pátriárka iránti tisztelete. Freud 1908-ban néhány följegyzést írt bele Nietzschéről, ame-

lyekre Zweig egész regényét fölépíthette volna. Akkoriban a két ör még nem foglalta el a helyét, és Freud még nem szenvedett az egyedülállósága miatt érzett beteges szorongástól.

Freud a szerdai körben beszélt arról, hogy Nietzsche *Ecce homo* című önéletrajzában apját „még egyszer” megöli, amiben ő „gyermeked felhangokat” érzett; valamint arról, hogy pubertás korában „Krisztus-fantáziákat hordozott magában”, és később, a paralízis hatására, eljutott az introspekcióhoz. Freud ekkor oldja meg Nietzsche életének „rejtélyét”, a filozófus életének és művének oly elmélyült ismeretét bizonyítva, amely megcáfolja állítólagos tudatlanságát. Talán a saját lappangó homoszexualitásával függ össze, hogy ezeket az ismereteit letagadta a szerdai körön kívül? 1908. 10. 28.-án jegyezte be fontos sorait a bécsi Berggassében a jegyzőkönyvbe:

„Mivel a betegség teljesen elvágta az élettől, az egyetlen kutatási tárgy felé fordul, ami megmaradt neki, és amit homoszexuálisiként egyébként is közel érez önmagához, vagyis az Énhez. – Akkor kezdi rendkívüli éleselméjűséggel, mintegy endopszichikai észleléssel az Én rétegeit feltárni. A saját személyén egy sor fontos összefüggést tár föl. Ám jön a betegség: nem éri be e felfedezések pontos feltárásával, hanem az általa fölfedezett ismeretek életfontosságú összefüggésekként vetíti ki. E pszichológiai betekintéshez járul még a Krisztus-ideálban rejlő tanítói és pásztori szándék... Ehhez az egészen rendkívüli teljesítményhez pedig, vagyis az ösztönök feltárásához a lélek minden rétegében, a paralízis által kiváltott fellazulási folyamat segítette.”

Amit Freud dicsőítő szavakkal Nietzsche belső Énjének felfedezéséről mond, az saját magára is érvényes. „Az én rétegei feltárásának” képessége nélkül Freud nem jutott volna el a pszichoanalízis elméletéhez. Az egyetlen különbség: Nietzschét a betegség arra készítette, hogy a lelkében feltárt összefüggéseket „kivetítse”, a pszichológiai tényeket átvigye az emberiség történetére. Freud a záró megjegyzéssel is jelzi, hogy Nietzsche ismeretei szervesen összefüggtek szexualitásával, és az *Ecce homo* összképéből arra következtethetünk, hogy még egy fejezet: a „Szexualitásomról” című tartozik e műhöz, és a szerző talán meg is írta. Igaz-e ez? Ki tudja? Igaz viszont, hogy Freudnak is a szemére vetették, hogy pszichoanalitikus elgondolásait világtörténelmi összefüggésekre alkalmazza. A legismertebb példa: a *Totem és tabu* című könyv, amelyben Freud az „Ödipusz-komplexust” az emberiség fejlődésének ősrobbanásaként (Urknall, big bang) állítja be.

Nietzsche Freudnak, amint önmagának is, új Ödipusz volt: a saját apját – kétszer is – megölte, és ezzel, meg néhány egyéb „szörnyű, természetellenes” tettel feltárta a Szfinx titkát. Nietzsche-Ödipusz a tudás birtokába jutott, aki elszörnyedve pillant a szörnyű mélységbe, amelyben Freud is azt látja, amit elődje: az apagyilkosságot, az őstörténet „természetellenes iszonyatát”. Nietzsche azt hirdette erről az elviselhetetlen látványról, hogy kedvez a művészetnek. A szörnyű Ödipusz-tudás csak a tragédiában mutatja meg igazán extatikus megváltó erejét, csak itt ünnepel a halandó isten, az elátkozott Ödipusz – így ünnepli az istengyilkos Nietzsche a feltámadását. A fájdalomtól szétszaggatott ember tündöklő istenképpel találja szemben magát, a csoda erejével

érinti meg, képszikrákat csiholva belőle. Két isten összelvadása mentesít a büntől. Freud is tudta, hogy az Ödipusz-komplexust csak „megfejtett” szexualitással lehet gyógyítani.

Nietzschét jól olvasta. Néhány évvel azután, hogy a szerdai körben Nietzsche-kártyáit kiterítette az asztalon, varázserővel idézte fel a *Totem és tabu*ban ennek ödipuszi tragédia-vízióját: az istent, akit szenvedései váltanak meg. A könyvet, amelyet a szaktudomány elutasít, Nietzsche gyermekkorának pszichoanalitikus megfejtéseként olvashatjuk: kezdetnek ott van az apa halála, amelyben a fiú bűnösnek vallja magát, mert gyöngéd szeretete mögött valójában ellenségesség húzódott meg. A kisfiút szakadatlanul fenyegető démonban az apa bosszuló szelleme rejtezik. A kisfiú, aki megnyugvást keres az állandóan visszatérő rémséggel szemben, ugyanakkor rossz lelkiismeretét is igyekszik megnyugtani, tehát keres magának egy állatot, amely pótolja az apát, és ezt kezdi tisztelni; például egy kis unikornist, amelyet királynak nevez ki. És ahogy Nietzsche a saját hátborzongató drámáját, a *Hamlet*en át tett kerülőúttal végül a görög tragédiában találta meg, úgy fejezi föl Freud a fiatalember neurotikus szenvedését az emberiség ifjúkorában.

Freud „öshordája”, amely az állítólagos szakértők szerint sohasem létezett, rendkívül hasonlít a Nietzsche-féle szatírkórusra, amely szintén csak feltalálójának fantáziájában élt. Freud szerint ez a horda olyan fiúkból áll, akik az anyát akarják birtokolni, de nem kapják meg, mert az apa

fenyegetően elállja útjukat. Gyűlölik az apát, és ugyanakkor szeretik is: ő viszont erősebb náluk. De a fiúk gyűlölete erősebb a fiúknál, sőt az apánál is – tehát megölik őt, megeszik, és hirtelen gyomorfájdalmak rohanják meg őket: rossz lelkiismeret, megbánás, bűn. Ez tartja össze őket. Megteszik a halott öreget halhatatlan istennek, és bosszúvágyát csillapítandó lemondanak annak az asszonynak a birtoklásáról, akiért megölték őt: a vérfertőzés tilalma. Az együttmaradással elérnek még valami mást is, ami a Freud-féle öshordát egészen közel hozza a nietzschei szatírkórusához: „Így mentették meg a szervezetet, amely megerősítette őket, és amely a homoszexuális érzéseken és tevékenységen alapulhatott.”

A rossz lelkiismeret és a morál genealógiája eredetéről frott kísérletének végén Freud megadja az elődjének járó tisztességet: tetőpontként *A tragédia születését* idézi, természetesen szerzőjének említése nélkül – a tabu tapintata már csak ilyen. „A görög művészet történetében van egy situáció” – kezdi Freud, mintha éppen akkor találta volna ki az egészet, és „a legrégibbi görög tragédiára” gondol. Itt nem csupán színházi eseményről van szó, ő így tudja, hanem történelmi folyamatról. „Hasonló nevű és hasonló ruházatú személyek csoportja fog körül egy személyt, akinek beszédétől és tetteitől mindannyian függnek: a kórus és az eredetileg egyetlen

Ö V A L A T T

Disszidensek

SZERGEJ DOVLATOV

„Leningrád egyik legfestőibb negyedét Új Hollandiának hívják.”
(Részlet egy leningrádi útikönyvből)

Keletlenül kecmeggett elő a nap. Gyárkérményekhez ütődött. Gépkocsik kerekai alá vetette magát a hideg aszfalton. Tévé-antennák sűrű bozótjaiban bujják.

A házak közé szorult koszos kis parkban Csikvaidze és Sapovalov egyszerre ébredtek föl.

Hej, micsoda nap volt mögöttük – egész nap vedeltek! És az éneklés – hej, ahogy kieresztették a hangjukat! És a heje-huja, ahogy táncos lábukkal próbálták ropni a csúrdöngölőt! Csak úgy nyekkent bele a protézis! Villámsebesen épültek ki a testvériség széles országútjai az egymást keresztező pillantások nyomvonalán! És milyen pompásan mutatott Csikvaidze, ahogy pipiskedve a lezinkát járta! (A körülállók zsebeiből meg csak ugrándoztak elő a felpénzek, hogy halk pengésükkel döntsek romba a matéria primátusát a lélek fölött.) És még aztán is, ahogy áttáncolták a fél éjszakát, erős oldalukat eldölni készülő házaknak, hídpilléreknak, lámpaoszlopoknak vetve.

Sapovalov és Csikvaidze kutakodni kezdtek koszlott, gyűrött öltözékük bugyraiban. Felszínre hoztak egy füstölthering-

darabkát, egy fej hagymát és egy megbarnult almacsutkát. A két barát szólanul megreggelizett.

Nemrég ismerkedtek meg. Egy verekedés forrasztotta össze őket életre-halálra a habzó borok részlegében. Ahol nagy a sokaság, ott hamar megvan a baj. Könnyen öltre mennek az emberek. Pláne nyári cipőben, amelyből kilógnak a bűtykök.

– Leszírjak te, mint a szopós bárányt! – üvöltött föl Csikvaidze. (Sapovalov ugyanis rátaposott a lábára.)

– Először is nem te, hanem ön – igazította ki Sapovalov.

A birkózás még sokáig folytatódott a járdán. Egyszer csak Csikvaidze, némileg enyhítve Sapovalov nyaka köré fonódott ujjai szorításán, így szólt:

– Rájöttem, hol látalak. A Domkinóban, Tarkovszkij vetítésén...

Ettől kezdve elválaszthatatlan barátok lettek.

A kis parkot házak állták körül. A bágvadn nap mögöttük kelt fel. Az éj sötétjének kormos foszlányai a szeméttároló kukák közötti résekbe húzódtak vissza.

A két jó barát fölállt, és kilépett a csalóka áprilisi nap fényében fűrdőző utcára.

– Hol vagyunk? – állította meg az első szembejövőt Csikvaidze.

– Új Hollandiában – felelte az rezzenéstelen arccal.

A házak megtáncoltak. A napfényfoltoktól szeplős homlokzatok kezdtek ferdén fölfelé csúszni. Az úttest kivágódott lábuk alól, és nagyokat szökellve iramlott a horizont felé.

– A francha – nyögte ki Sapovalov –, szép kis slamasztika! Az ember egy kicsit jól érzi magát, és máris Hollandiában köt ki!

Az írás *Emigranti* címmel Szergej Dovlatov *Szocsinyenya v 3 tomah* (Szent Pétersburg, 1993) című kötetében jelent meg.

hős." És azért „kellott szenvednie” ez utóbbinak, mert a „tragikus bűnt” magára vette. Freud tehát itt teszi föl a kérdések kérdését, és roppant rövid, és reményei szerint meggyőző választ ad rá:

„De miért kell a tragédia hősenek szenvednie, és mit jelent »tragikus bűne«? Gyors válasz útján kívánjuk elejét venni a vitának. Szemnednie kell, mert ő azon nagy, időtlen tragédia ösatyja, hőse, amely tragédia itt tendenciózus ismétlést nyer, a tragikus bűn pedig az a bűn, amelyet magára kell vennie, hogy átvállalja a kórus bűnét.”

„Gyors válasz útján kívánjuk elejét venni a vitának”: Nem egyéb ez, mint Freud papa kasztrációs gesztusa a vitakörrel szemben, amelynek szája már-már nyílt is az ellenkérdésre: De hát ez nincs már meg Nietzsche-nél? Így nincs, csak nagyon hasonlóan. Mert ahogy Freud érti, a hős nem csupán a tettes, aki a gyilkosságért bűnhődik, hanem az áldozat is, akit a hős meg fog gyilkolni. Freud bizonytalan szavaival: „az ösanya, a hős”. Nietzsche így látta: a hős az ősi egységből való kiszakítatás pillanatában egy az „ösatyával”; és mivel a kórus ugyanakkor a hőssel összeolvad, apa és fiú kibekülése lezajlott, az őshorda, vagyis a „szatír-kórus”, mentesült bűnétől. Freudban minden bizonnyal különös Ödipusz-komplexust hozott létre az élmény, hogy továbbgondolta elődje gondolatait. Amikor egyik tanítványa egyszer emlékérmét nyújtott át neki a rejtélyt megoldó Ödipusz képével, Freud elsápadt. Nietzsche-Ödipusz nem hagyja félretaszítani magát.

Freud, aki őshorda-hajlamait a pátriárka-státusz érdeké-

ben elfojtotta, bizonyára megrémült, amikor Federn fölvilágosította őt Nietzsche szatír-lényéről. De mintha akkor már biztosabb forrásból értesült volna erről. Talán ő maga is ismerte az illetőt? Panethről volt szó talán, aki Nietzsche-t a Rivierán „élte át”, és akit Freud másodszor is „megölt”? Amikor Paneth 1890-ben meghalt, Federn még csak 19 éves volt. Vagy Paul Rée-nek járt el a szája Bécsben vagy Berlinben, hogy az álnok, csillaggá változott barátan [Nietzschén – a ford.] elégtételt vegyen? Szóba jöhetnek éppen elegenden. Többek között Paul Federn bátyja, Karl, aki a nyolcvanas években Bécsben, a nietzscheisták fellegvárában tanult, és a filozófust tanulmányozta.

Karl Federn a századfordulón Nietzsche-propagandistaként lépett föl. Isadora Duncan, a táncosnő, aki a klasszikus Görögország természetes táncát akarta újjáéleszteni, és egy tunikás meg szandálos hellén fiúkorussal hahnizott az európai koncerttermekben, tőle hallott először Nietzsche-ről, 1903-ban. A tánc avantgardista, meztelenségre hajló művésznője őbenne fedezte föl a táncos rokonleket – Federnnek hála, aki Zaratrusztra szellemét magasztalta előtte:

„A nálunk megforduló művészek és írók között volt egy értelmes arcú, magas homlokú, átható tekintetű, szemüveges fiatalember. Karl Federnnek hívták, és a fejébe vette, hogy feltárja előttem Friedrich Nietzsche zsenijét. Azt

– Végünk van – nyöszörgött Csikvaidze is –, el fogunk veszni ebben az idegen országban.

– A fő, hogy ne veszítsük el a fejünk – mondta Sapovalov. – Ittunk egy kicsit, hát aztán? Átléptük a határt, hát aztán? Mindent szép töredelmesen beismerünk, akkor talán megbocsátják...

– Haza akarok menni – szólalt meg Csikvaidze. – Nem tudok Grúzia nélkül élni. Drága föld, szülőhazámnak földje...

– Életedben nem voltál Grúziában.

– Jó, de a káposztalevest mindig hegyi kristályvízből főztem.

A barátok elhallgattak. Csörömpölve vágattak el mellettük a villamosok. Halkan sugdolóztak az egyetlen éjszaka alatt megvénytült újságok.

– Odanézz! – üvöltött fel Csikvaidze. – Nézd ezeket a szörnyetegeket. Elkaptak egy feketét, és viszik lincselni.

Csakugyan. A népes utcán, kimagasodva a tömegből egy néger haladt. Két karcsú szőke lány vette közre, erősen tartva karjait...

– Tudod mit, titokban szépen hazaosonunk – mondta Csikvaidze.

– Hosszú menetelésünk során a szegény néposztályok egyszerű fiai és lányai lesznek segítségünkre – fűzte hozzá komolyan Sapovalov.

Átérték a hídon. Elhaladtak a patika előtt, majd a piac színes forgatagát is elhagyták.

– Nem vonz engem távoli török part – mozdult meg a vándormadarak dala Csikvaidze szívében.

– És Afrika sem kell nekem – kontrázott neki Sapovalov.

A két jó barát a rakpartról befordult egy népes utcába.

Csillogtak-villogtak a kirakatok. Olvadozott a fagyfalt. Mosolyogtak a nők és az utcalámpák.

– Ez maga a paradicsom! – szaladt ki vértanulán Sapovalov száján.

– Hát ami azt illeti, nem élnek rosszul – helyeselt Csikvaidze.

– És ahogy öltözködnek!

– Hiába, a Nyugat az Nyugat.

– Mindenütt aszfalt! Kocsi! A napsütésről már nem is szólva!

– Még szép! Ezek ugyanis odafigyelnek a dolgokra!

Csönd lett. Sapovalov törte meg.

– Dato, barátom, beszédem lenne neked teveled.

– Nekem is veled.

– Nem fogsz megvetni?

– Nem. És te?

– Szóval mi lenne, ha azt az izét... Menedékjogot... kérnénk. Jöjjön, aminek jönnie kell. Akárhogy is, mégiscsak magánkereskedelem...

– Éjszakai lokálok!

– Dzsungeltörvények!

– Szapora csecsemőhalál!

– Lelki restség!

– Kovbojfilmek!

– És egy kis erkölcsi fertő! – hunyorította össze szemét Csikvaidze...

Egy perc sem telt bele, és a két jó barát egymást átölelve sietett a tér átellenes oldala felé. Ott állt ugyanis, pisztolytáskájából egy marék csőtésztát húzkodva éppen elő, hogy elköltse reggelijét, a rend őre, tarkabarkán, akár egy tavaszi pirók.

FORDÍTOTTA SZILÁGYI ÁKOS

A szférák zenéje a világ harmóniája

VOIGT VILMOS

Homo sapiens dominabitur astris

Ez az Arisztotelésznek tulajdonított kijelentés (pontosabban ennek latin szentenciája) két szempontból is mottója tanulmányunknak. Egyrészt azt a nézetet képviseli, miszerint életünkön és sorunkon a csillagok uralkodnak. (Ami nem biztos, hiszen éppen ezért kellett a latin mondat megalkotóinak egy görög, racionalista bölcs tekintélye mögé bújniuk.) Másrészt a mondat gondos olvasása olyan „mélyrétegeket” tárhat fel, amelyekre ugyan nem mindenki szokott gondolni, ám amelyek azért léteznek, közgondolkodásunk, világképünk legközepe. A latin mondat kezdete ugyanis: „a bölcs, gondolkodó ember”-ről szól, akin a csillagok uralkodnak. Az, hogy miképp, nyilván a bölcsesség (vagyis a filozófia, a világkép megalkotása) szférájába tartozik. Valahogy úgy kell értelmeznünk a mondatot, hogy összhang, harmónia van a csillagos éggel kifejezett világmindenség, az ember sorsa, sőt az emberi értelem között.

Máris témánk közepén vagyunk. Hiszen eddig is olyan fogalmakat említettem (világkép, harmónia, szférák, bölcsesség), amelyek első pillantásra mindenki előtt nyilvánvalóak, mára inkább közhelyek és szóképek – ám egykor nagyon is pontos jelentésük volt. Ennek leírása, értelmezése nehéz tudománytörténeti, ideológiatörténeti feladat. Most csupán egyetlen vonatkozást vettem elő (ám ezt fontosnak és jellemzőnek tartom). Arra szeretnék rámutatni, milyen sokrétűek is azok az összefüggések, amelyek a „világmindenség harmóniája” címszóba sűrítethetők.

Noha legfőképpen újkori világképünk megváltozásának korát, a „kopernikuszi fordulatot” járom körül, ezt némi távlatból szemléljük. És azt sem feledhetjük el, hogy sok-sok ilyen „fordulata” volt világképünknek, legalábbis az utóbbi tízezer esztendő sok ezer kultúrájában. Mind más-más, és mégis hasonló volt. Erre csak célozhatok az alábbiakban.

És azt is be kell vallanom, hogy csupa közismert dologról fogok beszámolni. Azt azonban újdonságnak tartom, hogy itt térképtörténet (pontosabban ég-térkép-történet) és zeneelmélet, fizika és csillagászat kerül egymás mellé. A teológia és filozófia is szót kérhet – ám erre most nem sok terünk maradt.

A fentiek közti összefüggések bemutatását szolgálta volna sok-sok illusztráció. Színes kottacímlapok, gyönyörű csillagatlaszok, kéziratok alul meg oldalt látható rajzai, térképek egy-egy érdekessége. Erre – nyomdatechnikai okokból – itt nem volt módom. Csak érzékeltetésükre szorítkozhattunk. Hasonló módon eltekintettem attól, hogy dolgozatomban szövegét meghaladó terjedelmű bibliográfiát

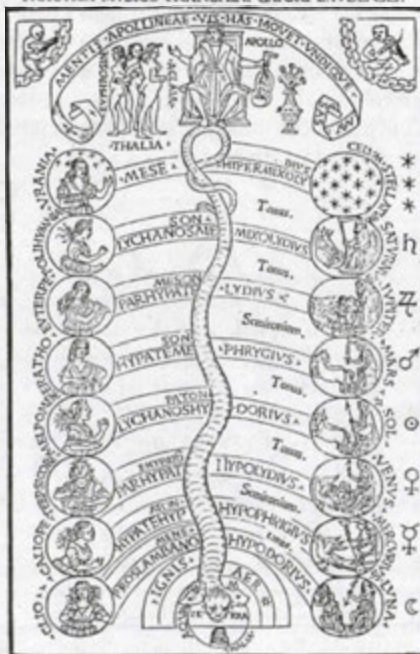
adjak közre. (Pedig ez ott van eredeti kéziratom végén.) Ebben is található közismert és meglepő adat.

Ám mindez együtt – ami e lapokon olvasható, és ami láthatatlan maradt – jól jelzi témám befejezhetetlenségét. Az olvasó itt partner, neki kell folytatnia a vizsgálódást.

No meg eldöntenie azt, van-e aktualitása ilyen kérdések elemzésének. Az általam említendő korok számára volt. Sőt most azt hiszem, napjainkban nem a horoszkópok és telefonos csillagjósolások szintjén kellene visszaidéz-nünk világképfaragó elődeink árnyát.

Köztudott, hogy az antik asztronómia és filozófia elgondolása, miszerint a Nap, a Hold és a bolygók egymáshoz kapcsolódó gömbökben, szférákban képzelendők el, tovább élt a középkori és kora újkori teológiában, filozófiában, asztronómiában, sőt esztétikában és a zeneelméletnek nevezhető gondolati rendszerekben is. Macrobius Kr. u. 400 körül ezt Cicero és Platon nyomán foglalta össze, és továbbvitte a „szférák zenéje” elgondolást is. Már az antikvitásban mitológiai magyarázatai voltak a szféráknak, legtöbbször a kilenc műzsát kapcsolták

PRACTICA MUSICE FRANCHINI GAFORI LAVDENSIIS.

össze a szférákkal. A középkorban Martianus Capella követe e megoldást, majd más rendszerek is megjelennek. Ilyen például a kilenc szférának kilenc angyali kórossal történő egyeztetése. Eszerint a *musica mundana* (ez is az angyalok zenéje!) egyeztethető a csillagok angyali zenéjével [*syderei chori (angelorum)*]. Sokszor idézték Franchinus Gafurius 1496-ban kiadott *Practica musicae* könyvéből azt az ábrát, amelyben a görög Apollo a harmónia forrása, jobbján a három gráciával. A görög isten lábaitól egy háromfejű kígyó tekereg alá a négy elemig (*ignis, aqua, aer, terra*), a képen a műszak szemben állnak a *coelum stellatum*, az öt bolygó, a Nap és a Hold ábrázolásával. Nyolc összekötő szalag van köztük, ezek a görög hangrendszereket jelzik, amelyeket *tonus* és *semitonus* névvel egyeztetnek.

E megoldásból most nem azt hangsúlyozzuk, hogy a hangrendszereknek van asztronómiai azonosítása, hanem arra kívánunk utalni, hogy itt a világgép (és annak tudományosnak tekintett rendszere) egyszersmind a zene alapjait is jelenti.

A világmindenség ábrázolásának régóta vannak elméleti és gyakorlati megoldásai, ahol ez az összefüggés ugyancsak megtalálható. A gyakorlati megoldások közé tartoznak a kozmoszt bemutató glóbuszok, éggömbök. Ezek történetének nagy vonalait is jól ismerjük.

A kozmosz ábrázolásának alapelveit (ez nem azonos a sokkal általánosabb és közismertebb világgép-alapelvekkel) elsősorban a görög filozófus, Anaximandrosz fejtette ki a Kr. e. 6. században. Knidoszi Eudoxosz, Platón tanítványa, a Kr. e. 5. század egyik legismertebb csillagásza már egyértelműen gömbszféra rendszerében látja a kozmoszt. Az a ma is világhírű szobor, amelyet *Atlas Farnese* néven ismerünk (egyetlen ránk maradt példánya a Nápolyi Nemzeti Múzeumban), másolat a Kr. e. 2–1. századokból, és valószínűleg egy korábbi, a Kr. e. 3. századra datálható szobrot követ. Itt az óriás egy 68 cm átmérőjű éggömböt tart a vállán. Rómából kevés hasonló példány maradt ránk, ám Bizáncban és a középkori Nyugat-Európában ez a megoldás elég széles körben volt ismert. Ezek közül időben a legrégebbi a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött, 18 cm átmérőjű éggömb, amelyet 1080 körül készített egy név szerint nem ismert mester. A 15. század vége mintegy aranykora az ilyen glóbuszoknak. Nicolaus Cusanus 1440-ben Nürnbergben készített egy 17 cm átmérőjű ilyen glóbuszt (ez ma a Kuesben levő Cusanus Múzeumban látható), amelyen 44 csillagot tüntetett fel. Gerard Mercator 1551-es nevezetes éggömbje a maga idején ugyanolyan híres volt, mint a földet ábrázoló glóbusza.

mazásában váltak közismertté. Az új, mindkét félgömbre kiterjedő asztronómiai glóbuszok közül a legnevezetesebb Wilhelmus Janssonius Blaeu (1571–1638) 1603-ra elkészült, 34 centiméter átmérőjű éggömbje volt. Nagyobb, 68 centiméter átmérőjű glóbusza (1616) komoly filológiai előtanulmányok után készült el, és nagy valószínűséggel az akkor előkerült *Atlas Farnese* közvetlen hatására. Blaeu, a korszak világmegismerő kommunikációs műhelyei közül a legnevezetesebbnek, az *Officina Blaviana* néven közismertté vált kartográfiai és grafikai vállalatnak a megteremtője, maga is rendelkezett a tudósok műveltségével, a csillagászatban mestere Tycho de Brahe volt.

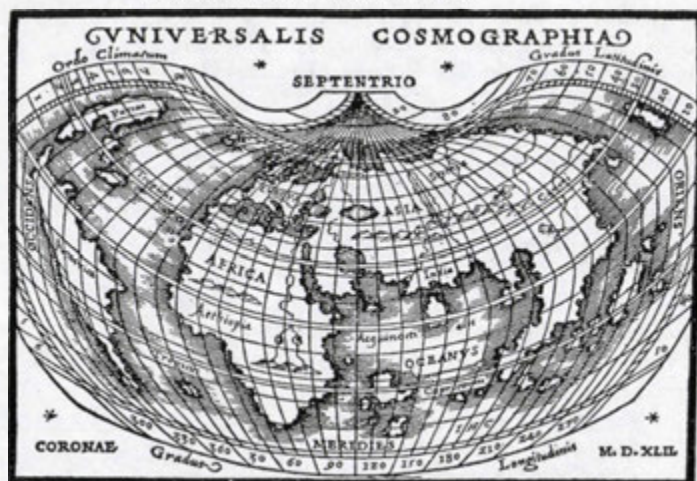
Tovább is folytathatnánk az éggömbök történetét, ám itt, a 17. század elején voltaképpen már kialakul az a rendszer, amely a közelmúltig alig módosult.

Azt, hogy a látható csillagok (égitestek) valamilyen képszerű rendszerbe illeszkednek, művelődéstörténetünkben régóta ismertek. Az ilyen rendszerek történeti változásainak nyomon követése izgalmas, színes, változatos (és máig sem eléggé ismert, még sok meglepetést tartalmazó) kérdéskör. Ebből, igazán csak a legrövidebben, az alábbi mozzanatokot emelhetjük ki.

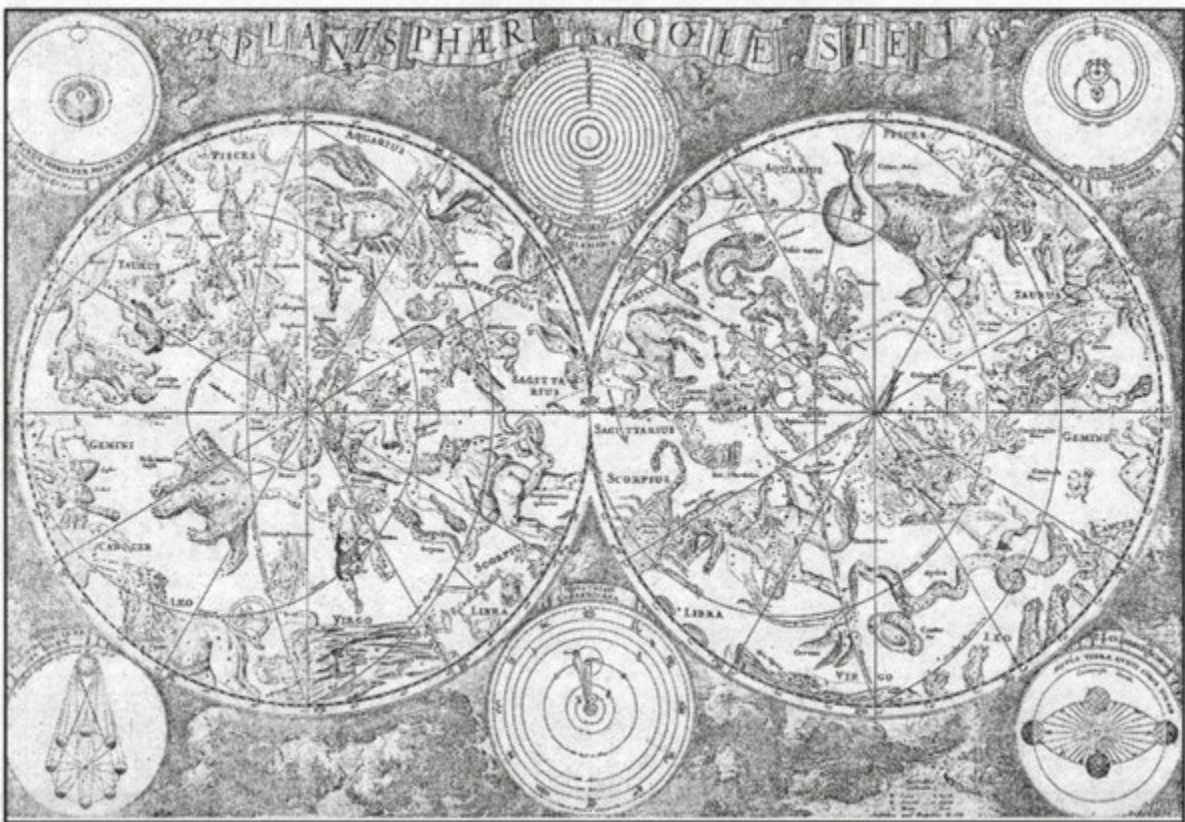
A világ legtöbb kultúrájában nevet adtak a csillagoknak és csillagképeknek, és rendszerbe foglalták őket. Mezopotámiában 36 csillag köré csoportosították ezeket. A görög (és római) hagyományt az alexandriai csillagász, Ptolemaiosz (2. sz. Kr. u.) rögzítette. Ő 48 csillagképet különböztetett meg. Művét későbbi arab és latin fordításokból, átdolgozásokból ismerjük. Ezt a jegyzéket (az arab változat címevel: *Almagest*) egészen a 16. század végéig csak kiegészítették és bővítették. Csak 1600-ban készült el a már említett Tycho de Brahe új, korszerűsített, és teljesen tekintett csillagképrendszere az északi félgömb csillagairól. A déli félgömb csillagairól először két holland asztronómus, P. D. Keyser és F. De Houtman készítettek teljességre törekvő listát (1595–1597). Azután ezt a két rendszerezést javították.

A ma is ismert csillagkép-elhelyezés viszonylag későn, a leginkább valószínűen csak a 15. század első felében vált általánossá. Az első nyomtatott csillagterképek a következő század elején jelentek meg. Az alakok és jelenetek grafikus bemutatását főként Johannes Stabius és Conrad Heinfogel 1515-ös, Nürnbergben készített „ekliptikus planiglóbuszai” adták. Ehhez Albrecht Dürernek a csillagképekről rajzolt fametszeteit használták fel.

Honerus világtérképe (Basel, 1542)

Afrika körülhajozása, Amerika felfedezése, és a további geográfiai, csillagászati felfedezések évszázadokra meg-megújuló filozófiai, teológiai problémákat is jelentettek. Az északi féltéke csillagképeihez megismerték a déli csillagképeket is. Ezek megnevezése új feladat volt. A holland teológus, P. Plancius már 1598-ban kidolgozta ezek vázlatos rendszerét: részint a Bibliából ismert jeleneteket, részint egzotikus és mesés állatok (például zsiráf, egyszarvú) képét azonosította a déli csillagképekkel. Maguk a rajzok a Mercator-térképek irányítását átvevő grafikus, Jodocus Hondius megfogal-

Cellarius: Harmonia. A csillagképek a világ rendszereinek ábrázolásával

A nevezetesebb ilyen művek között említhetjük az erdélyi szász tudós, Johannes Honterus *Rudimenta Cosmographica* (1532, kinyomtatva 1541, Baselben) című kompilációját; a német csillagász, Petrus Apianus *Images Syderum Coelestium* (Ingolstadt, 1536) művét később ennél sokkal teljesebb áttekintése: *Astronomicum Caesareum* (Ingolstadt, 1540) követte. Itáliában Alessandro Piccolomini *De la Sfera del Mondo e Delle Stelle Fisse* című műve vált közismertté (először 1540-ből, majd több olasz és francia kiadásban). A legteljesebb, legrészletesebb csillagterképet Johannes Beyer állította össze: *Uranometria omnium asterismorum* (Augsburg, 1603, és sok későbbi kiadásban). Ez már 51 csillagkép igen részletes bemutatását adta. Német, francia, angol asztronómusok és kiadók szinte versenyeztek egymással, ki tud szőbb, érdekesebb, részletesebb csillagterképeket, glóbuszokat előállítani. A 16/17. század fordulójára a szó szoros értelmében vett világgép igen sok embert érdekelt. Minthogy ekkor vált központi kérdéssé a régi (geocentrikus) és az új (heliocentrikus) világgép vitája, a nyomtatásban megjelenő művek széles körben voltak ismertek. A világren-det ezek közül nem egy filozófiai és zenei értelemben is a „harmónia” fogalmával írta le. Az ilyen atlaszok közül a legismertebb és legszebb a holland matematikus és geográfus, Andreas Cellarius (működése 1656 és 1702 közé esik) pompás térképgyűjteménye: *Harmonia macrocosmica seu Atlas universalis et novus* (először Amszterdamban, 1660, majd sok új lenyomatban, egészen 1708-ig). Szinte mindenki számára nyilvánvaló tény volt, hogy a világ-mindenség képe egyben a harmónia ábrázolása is.

Cellarius művének címében a „harmonia macrocosmica” egy igazán sajátos megoldási kísérletet képvisel, amely a régi, ptolemaioszi világgépben a „szférák zenéje” névvel

nevezett világharmónia-fogalom helyébe, az új, kopernikuszi világgépben is használható megoldásként javasolja a „makrokosmosz harmóniája” megoldást. Természetesen Cellarius törekvésének, hogy ismét legyen olyan világmodell-alapfogalom, amelynek van közvetlen zenei értelme – vannak előzményei, és van kortársi ideológiai keresése, újraértelmezési kísérlete is, mégpedig mind a zeneelmélet, mind a kozmogónia, filozófia és asztronómia oldaláról.

Közismert, hogy a modern szolfézs megteremtője, Bartolomeus Ramus (Bartolomé Ramos de Pareja), a salamancai és bolognai egyetemek professzora, híres munkájában, a *De musica practica*-ban (1472-ben írta, 1482-ben jelent meg) a „mundus et musica” összefüggését egy világtérképpel illusztrálja. Nevezetes, szöveg nélküli, négy-szólamú, „végtelen” kánonja (amelyet 1472 és 1491 közé szokás datálni) a Firenzében megőrzött, illusztrált kotta szerint egy lap közepén körbe írva található. A körön kívül, négy egyenlő távolságban a négy világtájból fújó szelek (felülről kezdve, az óramutató járása szerint: ORIENS, MERIDION, OCCIDE[N]S, SEPTEN[TR]ION) jelzik a belépéseket. A körön belül, e nevek alá osztva a következő mondat olvasható: MUNDUS ET MUSICA ET TOTUS CONCERTUS BARTOLOMEUS RAMI. Itt is, mint sok későbbi példában, a kör alakú kottával leírt többszólamú dallamok (talán éppen gyakorlatban nehézkes használatuk miatt) címlaptagolásban készültek.

Ramus zeneelméletével (ő a hangközök szinte máig érvényes új megfogalmazásának kezdeményezője) sokan foglalkoztak. Azt mégis csak sejtethetjük, hogy zeneelméletnek második „kötete” (legvalószínűbben *Musica Theorica* címmel) nemcsak a hangrendszerek leírását célozhatta meg, hanem ezek világgép-egyeztetésére is utalhatott.

Ramus kánonja

Egy másik összetevője a kor zenei „világelméletének” a megélenkülő mágiaelmélet és okkult filozófia. Legjelentősebb képviselője a hihetetlenül gazdag életű, Európa számos országában működő német tudós, Agrippa von Nettesheim (1486–1535). Köztudott,

hogy a „tudományos” mágia elméletének ő a megteremtője, a teológia és boszorkányüldözés kritikusa, a természettudományok mélyebb értelmének lankadatlan hirdetője. Noha kultúrpeszsimista áttekintésében: *De Incertitudine et vanitate scientiarum et artium* (1537) élesen kikel a tudományok és a művészetek kétes volta és haszontalansága ellen – bőven támadva a gyakorlati és elméleti zenét is –,

ugyanakkor a zene rejtett értelmét igenis fontosnak tartja. 1532-es enciklopédikus áttekintésének (*De Occulta Philosophia libri tres*) második, a számokról szóló részében nemcsak a számmágiát mutatja be, hanem részletesebben foglalkozik az arányok és a harmónia kérdéseivel, ahol is főként két dolog érdekli: a zenei harmónia és az égövek számelmélete. Agrippánál a számokkal kifejezhető zenei harmónia továbbra is világkép-konstituáló elem. Ezt csak erősíti a reneszánsz elég sok újdonsága iránti leplezetlen ellenszenv. Nála a valódi zene az ég által befolyásolt föld harmóniavilágának a kifejeződése, nem művészet, hanem valamilyen lényeg.

A kor csillagásza is rendre találkoznak az új világkép „harmónia”-átértelmezésének a problémáival. Még az olyan konzervatív forradalmár, mint Kopernikusz, is elfogadja a szférák meglétét: vagyis a bolygók és csillagok nála nem egy fizikai térben, hanem logikai-filozófiai elvek alapján konstruálható szférákban találhatók. Csak amikor megjelenik az égi mechanika tisztán fizikai értelmezése (Galilei, majd Newton), változik ez a nézet. És csak ekkor kerül az abszolút értelemben vett muzika – hogy képletesen szóljunk – az Égből a Földre.

Ennek az átmenetnek számunkra legfontosabb képviselője, „a világ harmóniájának” utolsó klasszikus megfogalmazója a német fizikus: Johannes Kepler (1571–1630). Korai művében, amely még elválaszthatatlan naptárkészítő és asztrológiai tevékenységétől (*Mysterium Cosmographicum*, 1596) azt a nézetet képviseli, miszerint Isten a bolygók teremtésekor az öt platóni szabályos testet tartotta szem előtt. A Naphoz képest legbelül az oktaéder, majd az ikozaéder, a dodekaéder, a tetraéder, és végül a

kocka található. Ez persze szintizta geometriai misztika, költészet.

Ehhez képest mai értelemben is a természettudomány keretei között marad az 1609-es *Astronomia nova seu Physica coelestis*, amint ezt már a cím is jelzi. (Ebből vált ismertté az ún. 1. és 2. Kepler-törvény a bolygók mozgásáról). Viszont az 1619-es *Harmonices mundi libri V.* (amelyben a 3. Kepler-törvény leírása is olvasható), megint igen sokrétű munka. A címnek megfelelően itt a világ összhangjáról van szó (ezt ugyan a következő mondat képviseli: a [bolygók esetében] a keringési idők négyzetei úgy aránylanak egymáshoz, mint a középtávolságok köbei), ám magában a műben Kepler részletesen foglalkozik a világ harmóniájának, a bolygók összhangzatának zenei kérdéseivel is. Amikor leírja a Saturnus, Jupiter, Mars, Föld, Venus és a Merkúr mozgásának összefüggéseit, itt nemcsak az egyes bolygók pályájának gyorsulásait–lassulásait tartja harmóniának (az 1. és 2. Kepler-törvény értelmében), hanem a 3. Kepler-törvény szerint az egyes bolygók egymáshoz képest is van zenei harmóniája: a nagy terc, a kis terc, a kvint, a félhang, a diesis és az oktáv/kis terc szabályainak megfelelően. Egyes modulusokat is értelmez így. Ezzel magyarázhatók azok a kották, amelyeket az egyes bolygók „mozgása/zenéje” képeként megad. Véleménye szerint az égitestek mozgásai többszámú zenét alkotnak, amelyben a feszültségek szinkópák és kádenciák segítségével oldódnak fel. Ezt a hatszámú zenét utánozva (nem tökéletesen) az emberi zene. Nehogy itt csupán analógiára gondoljunk, Kepler arra is felhívja a zeneszerzők figyelmét, hogy mindezek alapján komponáljanak hatszámú motettát.

Zeneelméleti rendszerek

KÉT-KÉT BOLYGÓ HARMÓNIAI		A LÁTHATÓ NAPI MOZGÁSOK		AZ EGYES BOLYGÓK EGYEDI HARMÓNIAI						
Divergencia	Konvergencia			(ily értékek között)						
		SZATURNUSZ	Aphel	1	46.	a	1	48	} $\frac{4}{5}$	nagy terc
			Perihel	2	15.	b	2	15		
$\frac{a}{d} \frac{1}{3}$	$\frac{b}{c} \frac{1}{2}$	JUPITER	Aphel	4	30.	c	4	35	} $\frac{5}{6}$	kis terc
			Perihel	5	30.	d	5	30		
$\frac{c}{f} \frac{1}{8}$	$\frac{d}{e} \frac{5}{24}$	MARS	Aphel	26	14.	e	25	21	} $\frac{2}{3}$	kvint
			Perihel	38	1.	f	38	1		
$\frac{e}{h} \frac{5}{12}$	$\frac{f}{g} \frac{2}{3}$	FÖLD	Aphel	57	3.	g	57	28	} $\frac{15}{16}$	félhang
			Perihel	61	18.	h	61	18		
$\frac{g}{k} \frac{3}{5}$	$\frac{h}{i} \frac{5}{8}$	VÉNUSZ	Aphel	94	50.	i	94	50	} $\frac{24}{25}$	diézsisz
			Perihel	97	7.	k	98	47		
$\frac{i}{m} \frac{1}{4}$	$\frac{k}{l} \frac{3}{5}$	MERKUR	Aphel	164	0.	l	164	0	} $\frac{5}{12}$	oktáv kis terccel
			Perihel	384	0.	m	394	0		

Motus	Prim.	Sec.
Perihélii ☿ septimum subdupla, seu 128 ^{va}	3.	0
Aphélii ☿ sextum subdupla, seu 64 ^{ta}	2.	34
Perihélii ♀ quintum subdupla, seu 32 ^{da}	3.	3. +
Aphélii Veneris quintum subdupla, seu 32 ^{da}	2.	58
Perihélii Terrae quintum subdupla, seu 32 ^{da}	1.	47
Aphélii Terrae quintum subdupla, seu 32 ^{da}	1.	55
Perihélii Martis quartum subdupla, seu 16 ^{ma}	2.	23
Aphélii Martis tertium subdupla, seu 8 ^{va}	3.	17
Perihélius Jovis subdupla	2.	45
Aphélius Jovis subdupla	2.	15
Perihélius Saturni	2.	15
Aphélius Saturni	1.	46

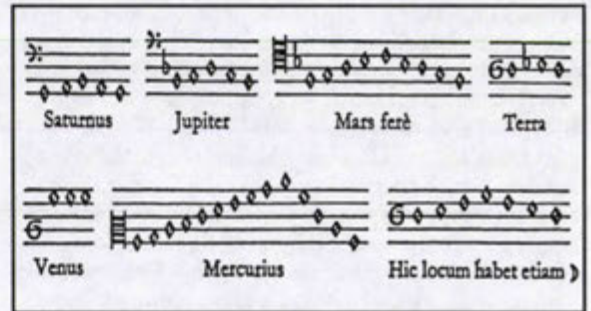
A bolygók pályájának összefüggései

Nem részletezhetjük itt Kepler zenei műveltségének adatait. Tudjuk, hogy Ptolemaiosz harmóniatanát lefordítja latinra. A *Harmonices Mundi* harmadik könyve 16 fejezetből álló kerek zeneelméleti értekezés, skálák, hangközök és az általa még nem a mai értelemben használt *cantus durus/cantus mollis* ellentétpár bemutatásával. Az egész művet a kortársi zenészek is ismerték. Noha fizikai-asztronómiai tételeit támadták is, a szférák zenéjéről adott új leírása nem váltott ki heves ellenállást. A fiatal Newton jól ismerte e művet, és a maga ifjúkori zeneelméleti munkájában ebből indult ki. Mégis, Keplerrel véget ér a világ harmóniaként való felfogásának klasszikus korszaka.

Jól ismerte fel ezt a vonást Paul Hindemith, aki 1951-ben szimfóniát, majd ötfelvonásos operát komponált *Die Harmonie der Welt* címmel (bemutatója 1957-ben Münchenben volt) Kepler életművéről. A kozmosz harmóniája így máig ható zenei motívummá is vált.

Azt, hogy ez a megoldás mióta ismeretes az emberek előtt, csak sejtethetjük. Claude Lévi-Strauss dél-amerikai indiánok mítoszait vizsgáló monumentális áttekintésének a második kötete („A nyers és a főtt”) zenei analógiákat érzékeltető fejezetekből áll. A könyv negyedik részének címe, *L'astronomie bien tempérée* (nyilvánvaló utalással Bach művére) az égi és földi víz, majd az esők, az esős és a száraz évszakok eredetét elmondó mítoszokat tárgyalja, amelyek az Orion és a Fiasztúk csillagképekkel, ezek látható és nem látható voltával függhetnek össze. Ehhez szinte az egész világból hoz a szerző párhuzamokat. Nagy fontosságot tulajdonít annak a ténynek, hogy a Kr. e. 1000 körüli Athénban látható csillagképek mennyiben hasonlíthatók össze a mai Görögországban vagy Brazíliában látható csillagképek változásaival. Talán csak metaforikus analógiaként a kétszer megfordított kánon (*double canon renversé*) műfaját is említi, mégpedig Rousseau zeneelméleti cikke nyomán.

Lévi-Strauss könyve e részének végén még egyszer idézi Rousseau-t. Az indiánok szivárvány mítoszainak elemzése után úgy véli, a színek összekapcsolása ezekben ugyanolyan elvek alapján történik, mint amit mi a zenei kromatikából ismerünk. A kis intervallumok definiálása az indiánoknál közvetlenül utal a színek harmóniájára. Az európai zene-

A bolygók „zeneje”

elméletben már mást jelent e szó. Ám, amint ezt Rousseau is említi, a görög szó végül is szín jelentésű, és a színek fokozatainak megkülönböztetésére utal: „a fehér és a fekete között”... amint ez „a zenében a diatonika és a félhangok révén” történik. Egyszóval, a mítoszokban már meglevő igazán régi világkép is összekapcsolja a zenei rendező elveket a világ harmóniájával.

Amikor több mint fél évszázaddal ezelőtt Wilhelm Heinitz a primitív zene fonetikus hűségű leírását kísérte meg, abból indult ki, hogy nem hangrendszerek, hanem zenei rendszerek keresendők már a primitív kultúrákban is. Noha kínos gondossággal ügyelt arra, nehogy a kutató belemagyarázza e korai „zenékbe” a maga zene- és világfelfogását, mégis arra a megoldásra kellett hogy rámutasson, miszerint a zenei rendszerés, a zenei harmóniak tudatos felismerése ideológiai tényező.

Amikor szinte ugyanebben az időben Gustav Becking a zenei ritmus meghatározó tényezőit vizsgálja, és ezt tudatosan zenetörténeti, társadalomtörténeti, személyiség-lélektani szempontból teszi – végül mégis arra kell hogy utaljon, miszerint a „világnézet” és a zenei alkotás felépítése között ennél régibb és mélyebb kapcsolat.

A zene legkorábbi változataiban is megvan egy világkép nyoma. És ha a világot kozmosznak, a zenében is megjelenő arányosságokat pedig harmóniának tekintjük, megvan e két tényező összekapcsolása is. A kozmosz egyszersmind harmónia, a harmónia pedig valahogy mindig a világmindenség összekapcsolódását fejezi ki. A zene valóban egyetemes jellegű alapvető struktúrákat ad – ahogy ezt Wiora megállapította.

„A nyugat-európai zene ahhoz hasonlót alkotott meg az egész emberiség számára, mint a görög szobrászat, építészet, logika és matematika: univerzális jellegű klasszikus alapstruktúrákat fejezett ki.” (W. Wiora: *Die vier Weltalter der Musik*) Ebben a különben nem forradalmian új tény-megállapításban az a megfogalmazásmód a fontos, ami szerint a nyugati zene végül is „univerzális jellegű, klasszikus alapstruktúrákat” fejez ki. Ez pontosan azt jelenti, hogy az univerzum szerkezetével egyeztetették a zenét. Így volt, és vált a szférák zenéje a világ harmóniájává.

IRODALOM

Mínt hogy tanulmányom több tudományterület eredményeit kísérel meg összekapcsolni, legfeljebb néhány szakkönyvre és dolgozatra utalhatok. A kézikönyveket, lexikonokat, ahonnan az

első tájékozódást mindenki megszerezheti, nem is sorolom. Mégis meg kell említenem, hogy Simonyi Károly *A fizika kultúrtörténete* (Budapest, 1986. 3., átdolgozott kiadás) című műve világví-

szonylatban is egyedülálló érzékenységgel mutatja be a világkép-
elgondolások fejlődésének művelődéstörténeti összefüggéseit,
közvetlenül is kitérve témánk számos vonatkozására. A zenetu-
dományi kézikönyvek közül hasonlóan egyedülálló fontosságú a
Neues Handbuch der Musikwissenschaft (hrsg. von Carl Dahlhaus)

tizedik kötete: *Systematische Musikwissenschaft* (hrsg. von Carl
Dahlhaus-Helga de la Motte-Haber, Wiesbaden, 1982), itt külö-
nösen a „Begründungen musiktheoretischer Systeme” című fejezet
(a 48–80. lapokon, Helga de la Motte-Haber és Peter
Nitsche tollából).

Johannes Tolhopff: Stellarium (Buda, 1480)

Michel Mollat Du Jourdin:
Európa és a tenger
995 Ft

Massimo Montanari:
Éhség és bőség
995 Ft

Descartes: Elmélkedések az első filozófiáról
450 Ft

Németh György:
A zsarnokok utópiája
995 Ft

Marcel Proust:
Szodoma és Gomorra
1595 Ft

Jürgen Habermas:
Válogatott tanulmányok
606 Ft

Georg Simmel:
A kacérság lélektana
795 Ft

Karl Mannheim:
Ideológia és utópia
995 Ft

Michel Foucault:
A szexualitás története
795 Ft

E köteteket az Atlantisz Könyvkiadónál 15% kedvezménnyel lehet megrendelni

1052 Budapest, Gerlóczy utca 4. Tel.: 266-3870

Floquet

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Én egyébként igen jól vagyok, anyagi, szimbolikus és üdvjavaimat nagy gusztussal fogyasztom, társadalmi állásom stabilnak mondható, interakcióim olajozottak, a termelésben és a reprodukcióban részt veszek, a mezők többségében uralkodó pozíciót foglaltok el, megkülönböztetem magam, és csoportba rendeződöm. Inasomnak, szobalányomnak munkát biztosítok, törvénytelen gyermekeimet svájci intézetekben helyezem el, évente egyszer nagyot adózom, munkámat elégedetten és jókedvűen végzem, szexusom páratlan, szabadidőmet hasznosan töltöm el.

Ez persze így nem egészen igaz. De tény, hogy aligha tudom átélni a tragikus víziókat. Csodálattal és némi értetlenséggel figyelem azokat, akik szoros összefüggést látnak az emberiség végromlása és a hamburger között, bevonva (szorosan!) e láncolatba a környezetszennyezést, a tocsikolást, a ponyvairódat és a tömegkommunikációt. Az ilyen átfogó körkép megalkotásához vagy politikusnak vagy hívőnek kell lenni, de legalábbis meg kell lenni azt a biztos (külső) pontot, ahonnan mindezt ilyen szépen, kegyesen beláthatni.

Nem mondom, hogy nincs ilyen pont; nekem nincs.

Ezért, mi tagadás, a „minden jóra fordul” végszó állati-as, reflektálatlan világában fetrengek, az apróbb szörnyűségek nem állnak össze számomra a katasztrófa képévé; nem vagyok alkalmas arra, hogy mélyenszántó publicisztikában, lángoló betűkkel fessek (vagy vessem) föl az emberiség, hazánk lakosság, az adófizetők és az utazóközön-ség sorskérdéseit. Jól vagyok. Szerintem: Floquet.

Van-e olyasmi, amit meg kell írni? Én tényleg meg akartam. Mindent elkövettem: megkérdeztem a szerkesztőket, megkérdeztem rokonaimat és üzletfeleimet: mit kellene megírni?

Hát, nagyjából, semmit.

Nem mintha nem lenne semmi. Van mindenféle. Csak-hogy az a helyzet, hogy amit meg kellene írni, az már meg van írva. Meg van írva akkor is, ha senki nem írta meg. Megírás nélkül is tudjuk. Belénk van írva.

Tudjuk, amit tudunk.

Sorolom, kötelezettség nélkül, saját szavaimmal, ahogy jön: így az év vége felé (ami, az olvasó szempontjából, a múlt év vége) itt a Tocsik, persze; az egy százalék és az egyházak; T. J. frakcióvezető úr (az örök) (ez itt nem saj-

tóhiba); kórházbezárások; robbantgatások és merényletek; az újdemokraták Mein Kampfja; leváltások, koalíciós váltság. Mire ezt olvasod, Olvasó, ugyanez lesz, vagy más lesz, mindegy. Te is tudod, amit én. Minek ezt megírni?

Floquet.

„...a végén már csak egy szóval fejezte ki parancsait és gondolatait”, mármint Bátor Blandi Nep. János, Mikszáth *Két választásában*. Idézem tovább: „Floquet! kiáltá a szobalányra, és ez azt jelentette, hogy hozzon egy pohár vizet, máskor, hogy adjon neki egy csókot. Floquet! parancsolá az inasnak, és ez azt jelentette, hogy eresse le a roletteteket, ha nem találta el, kijárt neki a két Floquet. (Ebben az esetben két pofont jelentett a két Floquet.)”

Végtére is, minek a sok szó? Értjük egymást, ugyanazt gondoljuk. Az iménti felsorolás már futó izgalmat sem vált ki. Társalgási témának akkor már jobb az időjárás. A fenti tárgyakat tárgyzó harcos publicisztika, epés jegyzet, vagy édesbús futam legföljebb ásitásra ingerel. Hát persze. Floquet, mondod, mondja, mondjuk; így van.* Ez van.

A kisvárosban, ahová (egyik) munkám köt, például, egy oktatási intézmény vezetője állítólag eladott egy épületet, amely nem is volt az övé. Állítólag volt, aki jól járt. (Ennél pontosabb jusst sem leszek.) Lehet-e erről egy jóízűt beszélgetni a vonaton? Nemigen. Felháborodással vegyes kajánságunk közös, cifrázni nincs mit. Floquet. S ha holnaputánra világvégét vagy világbékét hirdetnének, az se váltana ki sokkal nagyobb érdeklődést.

Megáll az idő, a nyelv (a szótlanság) csak ezt követi.

Mondhatnánk, politikusan és igaztalanul, hogy a szocik alatt ez már csak mindig is így volt, cinkos konszenzus, lemondó legyintés, közös morgás: Floquet. A Floquet annak a szava, hogy értjük egymást. A Floquetban benne van az egyenlőségnek és a jelentések hozzáférhetőségének az illúziója. A Floquet azon alapul, hogy vannak szándékaink, s e szándékok mint a jelentés megalapozói kölcsönösen felismerhetők.

Ha két Floquetet ígerek inasomnak, az már tudja, amit tud, s szűkölve rohan a kalapomért. A halandza például nem Floquet: ott abból húzunk hasznót, hogy nem értjük egymást. A halandzsában valaki valakit legyőz, az egyik fél a szándékot is, a jelentést is sűrű köddel fedi el.

*Kiejtése, szerintem: floket.

Az év vége felé (ami, az olvasó szempontjából a múlt év vége) nyilvános vitába keveredtem egy elég nagy hatalmú illetővel, aki körülbelül annyit mondott, hogy a kávéházban neki is lehet kiszera mléra bégeva szebéekkel visszaadni, s hogy hát akkor kérné azt az öt koronát, majd leviszi. Oda is adták neki.

Ez eddig a sima halandzsa esete, elismeréssel is adózhatunk a kiváló férfiúnak (mert történetesen férfiú az illető), játszott, nyert. Van, aki ezt nem szereti, figyelmeztetne, hogy a kérésnek voltaképpen semmi értelme, de hát az efféle álláspont többnyire egyszerűen kívül esik a játék mezején, s így nem is vétetik figyelembe. (Ami azt illeti, lehet, hogy az az öt korona amúgy is a kiváló férfiúnak volt szánva, csak a rituálé kedvéért neki valamit kellett mondania, hogy megkaphassa.)

Bonyolódik a helyzet, ha a halandzsatulajdonos a gyanakvó kívüállót berángatja a játéktérre, és elkezd számon kérni, hogy hogyan meri bárki is nem érteni a napnál is világosabb okfejtést, s hogy voltaképpen a „szebéekkel” vagy a „kiszeraával” van-e baja, valljon csak szépen színt – akkor már késő bólogatni. Valaminek az értelmetlenségét bebizonyítani nemcsak nehezebb, hanem hálátlanabb feladat is, mint arra vállalkozni, hogy értelmet tulajdonítsunk neki. Aki értelmet ad, az valamit jobban ért: annak van miből adnia, többje van; az tud. A tudás: hatalom. (Továbbmegyek: aki dudás akar lenni... a dudás: hatalom.)

Itt finom disztinkciókra adódik lehetőség. A halandzsa nem humbug; a humbug esetében az igazságértékkel van baj, ami, ugye, a halandzsánál föl sem merül. A humbug esetében azt föltételezzük, hogy (legalább) a nyelv, amelyen beszélünk, azonos, s ezért van mód a közölt információ igazságértékének megvitatására. A halandzsába vagy beszállunk, és akkor, ezért, alulmaradunk, vagy kívül maradunk. A halandzsával szemben a legcélravezetőbb megoldás vagy az egyetértés – annak halandzsisztikus formája (amikor voltaképpen nem is értjük, amit értenünk kellene, de ezt gondosan titkoljuk – s így veszítünk), vagy a Floquet (amikor eláll a szavunk, nincs mondanivalónk, amikor a kölcsönös megértés – ennyiben – tökéletes).

Nem akarnék minduntalan saját példámval előhozakodni, de engem például azzal torkoltak le, miszerint az illető úr által elnökölt testület „kezdemenyözően kíván részt venni a stratégiai kérdésekre adható alternatív válaszok kimunkálásában is”.

Szép. Nyugodtan olvasd el, kedves Olvasó, még egyszer, itt megvárlak. Megvolt? S nem érezted-e, hogy pilláidra ólomsúly nehezül, hogy állkapcsodat görcsbe rántják az ásítóizmok, hogy nehéz fűrészpont zúdítanak agytekervényeidre, nem tolt-e szádra, ellenállhatatlanul, a motyogás: „Jó’ van... jó’ van, haggyá’...”? Nem járja-e át minden tagodat, egész szellemedet az unalom, a fáradtság, a sötét?

Feltétlenül idekívánczok egy újabb idézet. Teljes egészében közlöm. Ezt írja Karinthy, a *Kis karácsonyi kivonat* a *mellényzsebben Magyar Hírlap*-szakaszában:

„Kibontakozás
Friedmann Ernő

A kibontakozás útja, Gömbös Gyula mai nyilatkozata után, nyilvánvaló.

El kell követni mindent, hogy az akadályozó körülmények elhárításával lehetővé tegyünk a helyes megoldást előkészítő intézkedések haladéktalan életbeültetését!”

A két szöveg feltétlenül hasonlít annyiban, amennyiben (1) értelmük, persze, van, ha vesszük a fáradságot, ki is tudjuk ókumlálni; ez az értelem, másfelől, vagy (2) hihetetlenül banális, amit nem hihetünk, mert hisz’ fontos emberekről, országos jelentőségű dolgokról volna szó, ezért (3) valami rejtett, másodlagos, bűjtatott, metaforikus, sorok közötti stb. jelentés meglétére gyanakszunk, mire azonban ide érünk, (4) az élettől is elmegy a kedvünk, és vagy (5) legyintünk az egészre, vagy (6) sokatmondóan bólogatunk, mintha tudnánk, hogy miről is van szó.

Ilyenekkel etettek minket (és ilyenekkel etették egymást) több évtizeden át. (Karinthy tanúsága szerint már azelőtt is.) Még annak előtte volt egy szekta, amely sportot űzött abból, hogy az olyan szövegek mögöttes üzenetét hajkurászta (voltaképpen: eleve sikerrel), amelyek emberben halálos fáradságot és rajtaütésszerű alvást váltottak ki. Ezeket nevezzük rizsának, süket dumának, süketelésnek. A süketelés egy bizonyos szinten tökéletesen érthető, túlságosan is átlátszó; nincs szó tehát halandzsáról. Igazsághoz ugyanezen a szinten kétség sem férhet – tehát nem humbug. De nem is Floquet, mert nem tudjuk, mit is kellene igazából megértenünk, egyetértésünk legfeljebb a megadásé, beletörődésé, nem a közösségé vagy a megértésé. Csakis vele szemben helyezkedhetünk a Floquet álláspontjára, undorunk, unalmunk, feszélyzettségünk lehet közös. A süketelésből állnak össze a különféle bizottságkiküldések, év végi jelentések, pártprogramok, célkitűzések, állásfoglalások, irányelvek. Korunk jellegzetes szöveg-típusa ez.

Asüketelés egyébként eleven cáfolata a művészet strukturalista meghatározásának. Az efféle szövegek tökéletesen önmagukért valók, az üzenet önmagára irányul, azért van, hogy legyen. Nem jelentése, hanem megléte a fontos. (Ahogyan McLeish írja: „a vers / ne jelentsen: / legyen.”) Kitélti a teret és az időt, mást se tesz. (Mintha egy drága árurolt azt mondanánk: azt kell rajta megfizetni, hogy sokba kerül.) Mégis: a süketelést nem bírjuk magáért szeretni, soha nem fogjuk művészetként élvezni, mert elviselhetetlen, élvezhetetlen. Arra tör, hogy egyre több időt és teret foglaljon el, a mi időnk és a mi terünk; és bizony túlmutat önmagán: funkciója nem önmaga előtérbe állítása, hanem a mi bekebelezésünk, agyonnyomásunk, lefárasztásunk.

Ha a Floquetnek hagyománya van, ha a halandzsa időről időre megkísérelt játék, ha a humbug ősidők óta eszköze a tudománynak, művészetnek, politikának, s a nyelvhasználat minden területének – akkor a süketelés évszázadunk leleménye, a potenciális ellenfél lefegyverzésének vértelen, finom, erőszakos, ámde szelídek tetsző módszere. S nem afféle örvény vagy áramlatocska a diszkurzusok folyamában, hanem erősen sodró, önálló ág, mely intézményeket táplál, bőséggel ellátja a dusan tenyésző szövegdzsungeleket (s ezek vadőreit, erdszeit). Hajózására törékeny sajkánk lehet a Floquet; annak halovány reménye, hogy amit mondunk, úgyis értik, hogy a szavakat, amelyekkel visszaélnek, s amelyekből amúgy is túl sok van, félretehjük.

Ajjaj. Innen mintha (számomra) kevésbé rokonszenves utak nyílnának. Az egyiket oda jutnánk el, hogy a közbeszéd haszontalan ciráda, s hogy ehelyett az Igazság kimondása volna a cél, aki nem ezt teszi, azt kíméletlenül leleplezzük, pfuj, pfuj. Ennek mellékösvénye volna az a meggyőződés, hogy a nyelvhasználat jellemkérdés, a kellő elegancia híján formált mondat, az előírásostól eltérő kiejtés, hangsúly, szóhasználat, miegyéb etikai (vagy, ami itt ugyanaz volna, nemzeti) kérdés. (S hogy amit nem értünk, az úri huncutság, csalás, er-

kölcs- és nemzetietlen.) A másik út oda vezet, hogy nekünk aztán édesmindegy, mindenki azt és úgy mond, amit akar, semminek nincsen súlya, haszna, értelme, játszadózunk, jól elvagyunk. Egyik út gyanúsabb, mint a másik. A felvilágosítás és a posztmodern, ha úgy tetszik. A tragédia és az irónia. Az értékválasztás és az értékviszonylagosság. Most, hogy ezt (idáig) leírtam, mi tagadás, az első úton toporogtam kicsit. De hát, végtére is – mentegetem magam – az embernek vannak idegei (kinek milyen), és van ízlése (olyan, amilyen).

Máskülönben elég volna felírni: Floquet. Hiszen mind-ezt úgyis tudjuk.

2000 ESTEK

Február harmadik csütörtökén, előreláthatólag 20-án este hétkor jó borral várjuk Olvasóinkat a Merlin Színházban (V. Gerlóczy utca 4., az emeleten).

Ezúttal festő-olvasó találkozóra kerül bor, ugyanis festőművész lesz februári vendégünk: PAPP OSZKÁR, akit „Japi” néven ismer a magyar Bohémia.

Megtudakoljuk, hogy ő voltaképpen Szür-e vagy Non. Hogy a magyarok skótok-e vagy angolok, netán éppen franciák? Hogy még mindig ő áll-e a Magyarországi Nagyoriens Nagypáholy élén? És egyáltalán: megszthatja-e velünk azt a titkot, hogy szabadkőműves? Majd megkérdezzük: modern magyar művészetünk most megnyílt múzeumában műveiből mennyit mutogatnak?

A szünetben szabadfoglalkozás. A titkos szabadkőműveseket arról lehet majd megismerni, hogy nem viselnek farsangi álarcot.

AZ 1996. ÉVI 2000-DÍJAT A SZERKESZTŐSÉG EGYHANGÚAN BÍRÓ BÉLÁNAK ÍTÉLTE, MÁTYÁS, AZ ANTIÓS CÍMŰ ÍRÁSÁÉRT, AMELY NOVEMBERI SZÁMUNKBAN JELENT MEG. A DÍJAT FEBRUÁRI ESTÜNKÖN ADJUK ÁT.

SAJNÁLATTAL ÉRTESÍTJÜK KEDVES OLVASÓINKAT ÉS SZERZŐINKET, HOGY CSAK AZOKRA A KÉZIRATOKRA TUDUNK LEVÉLBE VÁLASZOLNI, AMELYEKET KÖZLÉSRE ELFOGADUNK; LAPUNK ANYAGI HELYZETE ÉS A POSTAI KÖLTSÉGEK EMELKEDÉSE MIATT A KÉZIRATOK VISSZAKÜLDÉSÉT NEM TUDJUK VÁLLALNI.

